

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK

MÅNEDSSKRIFT

W. Christiansen: Reussen-kogene ved Bredsted

Bjørn Svensson: Kapelbjerget ved Åbenrå

Peter Petersen: Skvatmøllerne i Dyrbæk og Blåbæk

Urban Schrøder: En gammel bøn

Alfred Thomsen: Fra Christiansfelds første blomstringstid

John W. Oldam: Dobbelt bogholderi

Grænselandsdagbog

Rettelse

JUNI

6·1978

54. ÅRGANG

Haderslev Museum

Dalgade 7

Udstillinger:

Erik Bertelsen: Tudsefisk, specielt den nye underorden
»Blomstertudserne«
25. maj til 2. juli 1978

Robert Jacobsen: Kunstudstilling i forhallen
16. juni til 30. juli 1978

Slægtsforskning

Arkivundersøgelser foretages i Viborg. Ydelse før betaling.

Jens Lampe, Vilhelmsborgvej 59, 8330 Beder

I serien »Sønderjyske Levnedsløb« har Historisk Samfund for Sønderjylland nu udsendt:

Peter J. Møller: Haderslevdreng mellem dansk og tysk.

Indb. 182 sider. Ill. Pris 45,- kroner, men for medlemmer af Historisk Samfund og abonnenter på Sønderjysk Månedsskrift er prisen 25,- kroner

Fra 1919 skriver Peter J. Møller bl. a.:

Agitationen gik på dansk eller tysk, og det prægede hele befolkningen. Selv om vi drenge på omkring en halv snes år næppe har anet meget om alle problemerne, så førtes dønningerne dog også ind i skolen. Vi havde bemærket, at drengene fra de hjemmetyske hjem efterhånden alle gik med matroshuer, og her fulgte den tyske kokarde med. På skolens knagerække, der dengang fandtes i klassen, placeredes nu disse huer i militærisk orden med kokarden vendt ud i klassen. Træskodrengene svarede med at placere deres træsko med de spidse snuder ligeledes vendt mod klassen, og deres brogede huer blev efterhånden forsynet med et dannebrogflag eller bare et lille rødhvidt bånd.

Sønderjysk Månedsskrift

udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland, men alle kan tegne abonnement, uanset om man er medlem eller ikke.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT koster 58,- kroner årlig (heri er medregnet MOMS og porto-udgifter). Enkeltnumre kan købes for 6,- kroner stykket, større særnumre eller dobbelthæfter beregnes der dog en særlig pris for.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT kan bestilles hos ekspeditionen, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå. Telefon (04) 62 46 83.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFTs redaktion:

Werner Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder. Tlf. (04) 72 18 78.

Christian Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå. Tlf. (04) 62 14 50.

Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. Tlf. (04) 52 17 37.

Prøvehæfter (overskudshæfter) sendes gratis og gerne efter anmodning.

Forsidens tekst til den store medalje lyder: HEINRICH XLIII I. REUSS GR. U. H. V. PL. H. Z. G. C. G. S. U. L., og det betyder: Heinrich XLIII, Jüngerer Reuss, Graf und Herr von Plauen, Herr zu Greiz Crainichfeld, Gera, Schleiz und Lobenstein. Hoeckner F. er navnet på medaljøren, der boede i Dresden.

På bagsiden står: Unter der glücklichen Regierung Christians VII. MDCCLXXXIX. Man ser endvidere en gengivelse af »Der Reussen Koeg«, med nogle huse omgivet af marker med vækstsignaturer og veje, græsmarker fornedet og havet med sejlskibe foroven.

Reussen-kogene ved Bredsted

AF W. CHRISTIANSEN

Viceskoleinspektør Werner Christiansen, Tønder, skriver om landvindingen ved vestkysten, der gennem århundreder har været en kamp mellem mennesker og havet, en kamp med sejr og nederlag på begge sider. Enorme summer er blevet ofret på de dristige foretagender, og det tjener de foretagsomme »entreprenører«, hvad enten det var konger, hertuger eller private pengemænd til ære, at de turde påtage sig den storstilede opgave, der for enkeltes vedkommende ganske vist blev resultatløs. Fyrst Henrik 43. hørte til dem, hvis arbejde kronedes med held. Selv om han ikke opnåede en personlig vinding, så fik han dog sat sig et værdigt minde i det landområde, han fraaristede havet, et minde, som er af større varighed og nytte end nok så flotprægede medaljer.

Efter inddigningen af de to Reussenkoge vest for Bredsted blev der præget to nu meget sjældne medaljer, af hvilke det er lykkedes den flittige numismatiker Olav Bonefeld at erhverve den mindste af disse. Da han for tiden er stærkt optaget af andre skrivelser vedrørende hans righoldige samling og derfor har vanskeligt ved at afse tid til at behandle historien om disse medaljer, har han ment, at jeg som vesterbo måtte være den rigtige til det. Nu må jeg ærligt indrømme, at mit kendskab til det for mig lidt fjerntliggende marskområde er så som så. Men ved henvendelser til både danske og tyske biblioteker er det lykkedes at finde spredte oplysninger, og disse sammen med meddelelser fra Den kgl. Mønt- og Medaljesamling danner kildestoffet til den efterfølgende skildring.

Årstallet 1789 på den store medalje er en hentydning til greveparret Reuss' besøg ved

De to kog, som ligger inden for Hamburger Hallig, blev opkaldt efter Henrik 43. og hans hustru Luise.

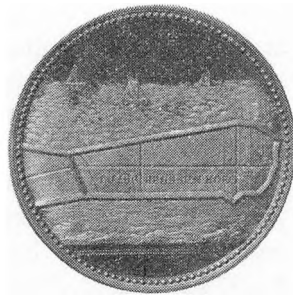
det kongelige hof i København, hvor greven sikkert med glæde og en vis stolthed har overrakt kongen og vel også andre prominente personer den først fremstillede medalje, efter at en etape af et digearbejde året i forvejen var tilendebragt.

Slægten Reuss havde sit hjemsted øst for Thüringen. Her lå to små adskilte grevskaber, et ældre, der benævnedes Reuss-Greiz og et yngre, som hed Reuss Schleiz-Gera. Efter en forordning fra 1616 skulle alle drengebørn, der fødtes i de to huse, føre det kejserlige navn Heinrich (Henrik) efterfulgt af et ordenstal. I den ældre linie begyndte nummereringen forfra, så snart man var nået til C (hundrede). I den anden linie fik den førstfødte dreng efter et århundredskifte føjet tallet 1 til sit navn, og så fortsatte man med tallrækken.

Det var gennem Henrik 6. (1707–83), der var søn af Henrik 14., at slægten fik forbindelse med Danmark. Han var udgået fra et stærkt pietistisk hjem, og da denne vækkesretning ikke alene i Tønderregnen, men også i København fik stor udbredelse, sendtes den unge greve til hovedstaden og fik en yderst flot karriere. Han udnævntes til kammerherre, blev amtmand over Christianssands stift og i 1746 amtmand over Sorø amt samt tillige hofmester ved akademiet, som han sammen med Holberg var med til at ny-

ordne. Han blev gehejmeråd og udmærkedes med elefantordenen, og det hævdes, at blandt de mange tyskere, der i 1700erne kom til landet, var han den, der talte det smukkeste dansk. Efter at han fra 1748–54 havde været amtmand over Ringsted amt, kom han til at indtage samme stilling i Sønderborg. Her blev han, indtil han i 1765 forlod landet og kom i prøjsisk statstjeneste. Hans søn var Henrik 43. Der er vel næppe tvivl om, at denne har haft kendskab til danske forhold. Han blev født 1751, mens familien opholdt sig i Ringsted, og nogle af barndomsårene må han have tilbragt i Sønderborg. Han blev i 1781 gift med Luise, datter af grev Henrik 24. Reuss-Ebersdorf, formodentlig en sidelinie af de to omtalte slægter. Men hvad gav nu denne greve af tysk afstamning interesse for en landvinding her i landsdelen? Dette vil fremgå i de næste afsnit.

Uden for gestranden ved Bredsted lå i sin tid – bortset fra en kort strækning ved Ballum – det eneste tilslikkede marskområde i den kongelige del af Sønderjylland. Den initiativrige kong Christian den Fjerde, der jo ikke har kunnet undgå at have fået kendskab til det store landvindingsarbejde, hertugerne gennem årene havde foretaget i deres område bl.a. vest for Tønder og i Frisland, besluttede i 1619 at slå et dige hen over den store bugt ud for Bredsted, hvorved han regnede

Teksten på den lille medalje lyder: Henrich XLIII Reuss og Luise fød Reuss forenede for fædrelandets vel. Den er præget af Fr. Loos, Berlin. Inden for perlenranden ser man på bagsiden »Luise Reussen Koeg« omgivet af diger; for neden er en bølgende græsmark med blomster i forgrunden, for oven under den sorte himmel havet med skibe for fulde sejl.

med at kunne indvinde omkring 14.000 demat nyt land. Han overvågede personligt arbejdet, idet han den første sommer tog bolig i Valsbøl og senere flyttede til selve Bredsted. Det lykkedes ham at få opført et 1½ mil langt dige, men kort før arbejdet var tilendebragt, kom der i vinteren 1625 to mægtige stormfloder, som ødelagde diget og satte det nyindvundne land under vand. Han opgav derefter at forstærke det vanskelige arbejde, der efter hans egne optegnelser havde slugt en uhyre sum af penge. Deltagelsen i trediveårskrigen gav ham andet at beskæftige sig med, og en påtænkt digebygning og anlæggelse af en havn ved Ballum blev ligeledes skrinlagt.

Marskområdet, der voksede sig større og større, men stadig lå ubeskyttet hen, tiltrak sig kong Frederik den Fjerdes opmærksomhed. Han sluttede en kontrakt, en oktroj, med tre fornemme personer, en gehejmeråd, en etatsråd og en kammerherre, der var villige til at forsøge at genoptage det tidligere mislykkede projekt. Men også denne gang viste havet sig at være den mægtigste. Julestormen 1717 satte et punktum for deres foretagende, og atter var der forgæves spildt en stor sum. Den blev anslået til at udgøre 273.000 rdl.

Den efterfølgende konge, Christian den Sjette, overlod oktrojen til den franske baron og bankier Jean Henri Huguetau og dennes søn Jean Henri Desmercieres, som baronen

havde sammen med en modehandlerske i Paris. Han vedkendte sig sønnen og lod ham uddanne i handelsfaget. Det franskklingende navn havde man givet ham efter gaden Le Mezieres, i hvilken sønnen var blevet født.

Baronen, der havde erhvervet sig flere godser her i landet, bosatte sig på Enggården ved Bogense, og dette herresæde kaldte han Gyldensten, og selv blev han adlet under dette navn. Efter tidligere tiders dårlige resultater besluttede de to at forsøge en stykkevis inddigning af den store åbne havbugt, og det lykkedes dem at få indvundet to nye koge: Sophie Magdalenekog (opnævnt efter Christian den Sjettes gemalinde) og Desmerciereskog på henholdsvis 1175 og 645 demat.

Grev Gyldenstens datter Marguerite (altså en halvsøster til Desmercieres) var gift med en fransk adelsmand. De havde to døtre, hvoraf den ene blev gift med grev Eggert Knuth til Knuthenborg. De arvede ved grev Gyldenstens død hans danske besiddelse med bl.a. herresædet Gyldensten. Den anden datter, der indgik ægteskab med grev Henrik 6., fik bedstefaderens holstenske godser: Warleberg, Rathmannshof og Quarleberg. Men der skulle endnu tilflyde grev Henrik en betydelig arv efter Desmercieres. Denne havde under sit ophold i landet vist sig som en dygtig finansmand og havde fået tildelt adskillige æresposter, ligesom han trinvis var steget op ad enevældstidens hæderfulde rangstige. Men da der ikke flød rent blåt blod i hans årer,

fordi han jo, sagt med nutidens sprogbrug, stammede fra et papirløst ægteskab, kunne han ikke nå den højeste udmærkelse, medmindre han indgik ægteskab med en adelsdame. Det lykkedes. Han giftede sig med komtesse Elisabeth Friis til Friisenborg. Han fik elefantordenen og kort efter blev han naturaliseret som dansk adelsmand. Ægteskabet blev barnløst, og grev Henrik blev indsat som universalarving. Derved fik han overdraget oktrojen vedrørende de to indvundne koge med de rettigheder, dette indebar. Da han var blevet præsjisk statsminister og vel mest opholdt sig i Berlin og derfor næppe har haft tid og lejlighed til at beskæftige sig med arvelodden heroppe mod nord, overlod han den til sin søn grev Henrik 43.

Et stort område var blevet digemodent. Den daværende amtmand von Blücher i Bredsted rettede derfor en henvendelse til Rentekammeret i København med et forslag om at afkøbe greven den arvede kontrakt for 14.200 rdl. og så påtage sig den fremtidige indvinding. Planen blev dog ikke realiseret, man fandt prisen for høj, men derved afskrev man efter amtmandens beregning en kommende indtægt på 70.000 rdl. Grev Henrik besluttede da selv at foretage inddigningen. Han savnede ganske vist midler til dette foretagende og søgte i den anledning flere institutioner og selve kongen om lån. Hvor meget han fik stillet til rådighed, ved vi ikke, men det må i hvert fald have været tilstrækkeligt. Det lykkedes ham at dæmme op for havet og i første omgang få sikret sig et område på 929 demat marskjord. Arbejdet var tilendebragt i 1788, og det indvundne land fik navnet Reussenkog. I de efterfølgende år opstod Luise Reussenkog, som havde et areal på 784 demat. Landet blev solgt eller udlejet fennevis eller i større parceller, sådan som vi kender det fra hjemlige forhold. Men de ret dårlige forhold for landbruget medførte, at han fik vanskeligt ved at få sit tilgodehavende. Han fik derfor ikke afdraget sin gæld, hverken helt eller delvis, og ved århundredskiftet

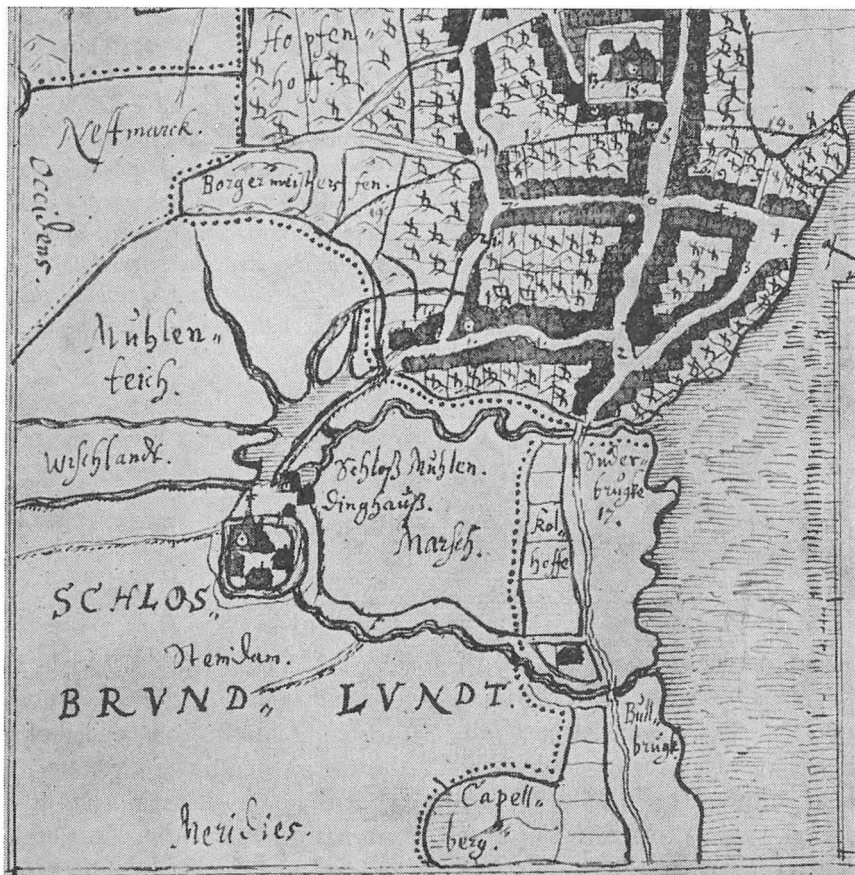
1800 udgjorde den 700.000 rdl., mens hans aktiver, der var bundet i de holstenske gods, kun udgjorde 569.000 rdl. Senere kom så den danske statsbankerot, og den gjorde ikke forholdet bedre. Kongen trådte til, og han gav tilladelse til, at der skete et indgreb i det arvede fideikommis. To af de holstenske gods blev solgt, og efter flere forhandlinger med Rentekammeret afstod greven vederlagsfrit sine rettigheder. Dog fik han tilladelse til at beholde det ny indvundne forland på 600 demat, som ved en årlig udlejning gav ham en indtægt på omkring 1000 rdl. Det kostbare land gled efterhånden grev Henrik af hænde, og arven efter Desmercieres forvandlede til et pengefideikommis. Den fremtidige tilvækst af land tilhørte staten, og her opstod i årenes løb Ceciliekog (1905) og Sønke Nissenkog (1926).

Fyrst Henrik 43. – han var i 1806 blevet ophøjet i fyrstestanden – afgik ved døden 1814, og det har næppe været en misundelsesværdig arv, han efterlod sine fem børn. Det synes dog, at den ældste søn, Henrik 64., har været en bedre økonom end faderen. Han fik afviklet en større part af gælden. Ved hans død i 1856 bestod formuen af godset Quarnbek i Holsten samt nogle gårde i kogene og på Nordstrand. Værdien af disse formåede at opveje gælden, så det var lykkedes ham at få balance i regnskabet.

De to små fyrstendømmer ophævedes efter den første verdenskrig og blev indlemmet i Thüringen.

Kilder:

- Oldekop: Topographie des Herzogtums Schleswig.
- Verzeichnis der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 21.
- Jahrbuch d. Nordfriesischen Vereins für Heimatliebe. Bd. 31.
- Nachrichten über das Amt Bredsted u.a.
- A. W. Geerken: Jean Henri Graf Desmercieres. Flensburg 1960.
- Dansk Adelsårbog 1922.
- Bricka: Dansk biografisk Leksikon.

Johannes Meiers kort over Aabenraa 1641 viser Capellberg syd for Bullbrug, dvs. Bolbro, medens møllens senere plads er optaget af en bygning umiddelbart nord for vandløbet og Bolbro. Søger man i dag efter Bolbro, må man kigge i vejviseren. Der står den. Derimod synes gadeskiltet at være forsvundet med vandløbets rørlæggelse. Navnet er imidlertid knyttet til slippen over for Langebros udmundning i Sønderport. På andre af Meiers kort kan man se, at Fru Annes eng (Fraw-Annen-Wisch) ligger umiddelbart syd for Kapelbjerg. Iøvrigt ligger Kalvemose (Kalbermaes) nord for og Porsemose (Postmaes) vest for Kapelbjerg, men byens vise fædre har ved gadenavngivningen rodet rundt med beliggenheden, så man nu skal søge efter Kallemosen og Porsemosen 6–700 m sydligere.

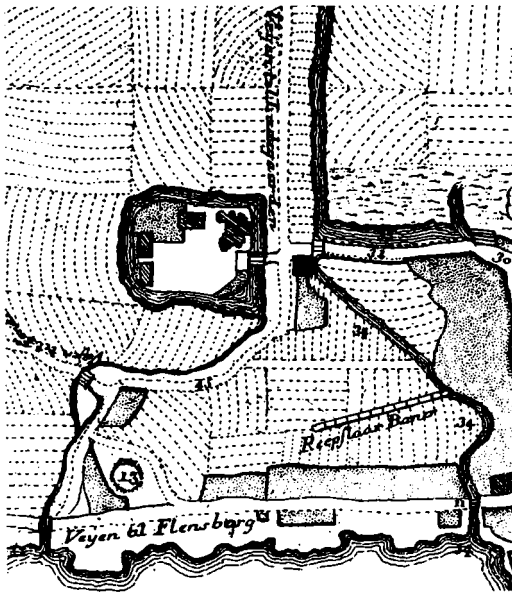
Kapelbjerg ved Åbenrå

AF BJØRN SVENSSON

Var Kapelbjerg og møllebakken identiske eller to forskellige høje syd for Åbenrå? Og var kapellet indviet til Skt. Andreas, fisker-

nes helgen, eller til Skt. Anna, Jesus bedstemor?

Redaktør Bjørn Svendsen, Haderslev, prøver at besvare spørgsmålene.

Dette udsnit fra H. Michelsens bykort 1769 (offentliggjort i Pontoppidans danske Atlas 1781) viser til venstre i billedet som nr. 13 »Gruper Møllen« på en lille møllehøj. Nr. 34 angiver Møllestrømmen med Sønderport (hos Meier endnu Sønderbro) som nr. 11. Afløbet fra slotsgraven til venstre passerer dels af Tøndervejen, dels af vejen til Flensborg, der går over Bolbro. Kapelbjerg må ligge videre ud ad vejen til Flensborg, syd for Bolbro, altså til venstre ude af billedet.

Syd for Åbenrå lå i den katolske tid et kapel, viet til St. Andreas, apostlen, der efter traditionen havde fået Rusland anvist som missionsmark og derfor blev russernes skytshelgen, men som i de nordiske lande blev fiskernes særlige beskytter. Det specielle Andreaskors, der har form som et X, blev tydet som en dyresaks, altså en fælde eller fangstapparat (Kulturhistorisk leksikon, bd. I, spalte 134). I Danmark indtog Andreas nr. 5 i værnehelgenes rækkefølge, idet 27 kirker var viet til ham.

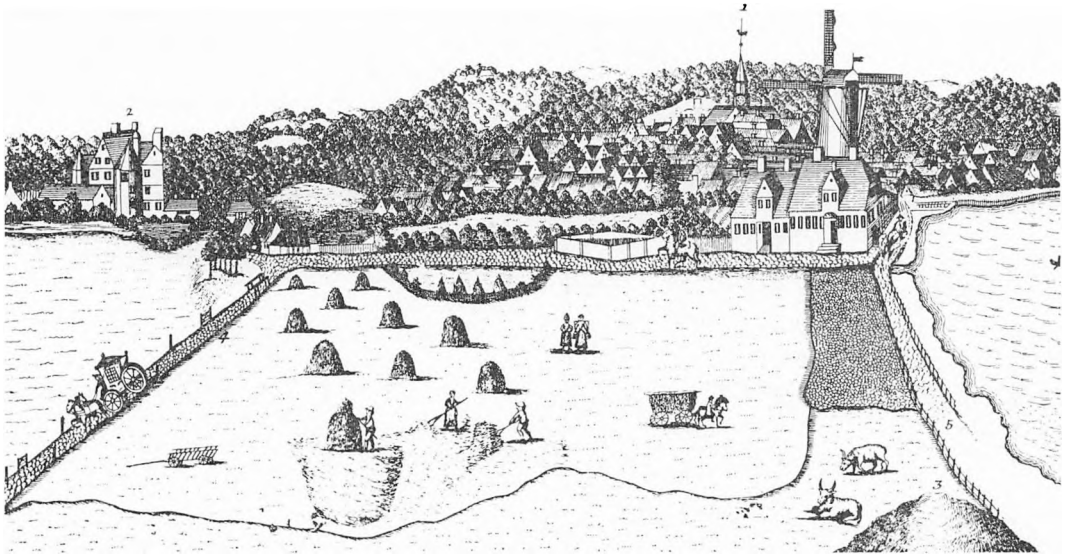
Andreaskapellet ved Åbenrå, der blev nedrevet i reformationstiden, omtales således i fortsættelsen af organist Claus Møllers optegnelser fra 1620–29 (trykt i Vilhelm Marstrands bog om Åbenrå, side 101): »Syd for byen har paa en høj vest for vejen i pave-dømmets tid staaet et kapel, hvori der til forskellig tid er holdt messe, men det er blevet nedrevet kort efter 1530, og højen, som endnu i vor tid kaldes Kapelbjerget, overladt og solgt til borgerne i byen til kaalhaver«. Disse kaalhaver turde være byens ældste kolonihaver.

En senere beskrivelse stammer fra 1764. Johan Hvidtfeldt, der har gengivet den i Søn-

derjysk Månedsskrift, 1947, side 57, tilskriver den diakonen Erich Fabricius og hans søn Christian Albrecht, som regnede kapellet for Åbenrås ældste kirke: »Det første har været en liden Træ Capelle, som har lagt Sønder for Byen paa det endnu saakaldte Capellen-Bierg. Den skal af Byens første Indvaanere være bleven bygget og helliget St. Andreas som Fiskernes Patrono. Efter Reformationen 1530 er den blevet afbrøkket, og paa Stedet staaer endnu en Gruben-Mølle.«

Efter denne fremstilling kan der ikke være tvivl om kapellets placering. På det »endnu saakaldte« Kapelbjerg står en grubemølle, og dens plads kender man. På det omtrent samtidige kort, H. Michelsen har tegnet 1769 og som er optaget i Danske Atlas, er »Gruper Møllen« angivet på det sted, hvor den gamle Tøndervej løb sammen med Flensborgvej. På kortet i Traps Slesvig 1864 er samme sted angivet en vejmølle. Senere har der været en motormølle, og endnu i dag bærer gadenaevnet »Bag møllen« bevis for møllehøjen.

Det er hidtil blevet accepteret, at møllehøjen er identisk med Kapelbjerg. Det gælder også Åbenrå bys historie, f.eks. billedteksten bind II, side 99, der anbringer »vindmøllen

Dette billede af Aabenraa 1768 er samtidig med kortet og viser nogenlunde det samme parti. Vi har foran os Kalvemosen, der indrammes af Tøndervejen til venstre og Flensborgvejen til højre. »Gruper Møllen« står på sin høj nord for afløbet fra slotsgraven, der – jævnfør kortet – må gå på denne side af den brolagte strækning med Bolbro, hvor vandet løber ud under Flensborgvejen, lige før denne samler Tøndervejen op. I højre hjørne ligger højen med nr. 3 og teksten: »Stedet som tegningen er optagen«. Det kan næppe være andet end Kapelbjerg.

paa Kapelbjerg«, og side 100 oplyses, at postmester Thomsen den 25. februar 1737 fik koncession på at anlægge en vindmølle til grynmalning; »bygningen var allerede opført 1736 paa det tidligere Kapelbjerg, hvor der forhen var kaalhaver«.

I bind I side 16 går man ud fra samme placering, idet der tales om »Skt. Andreas kapellet ved den gamle vej til Tønder«. Lidt uklart er stedsangivelsen motiveret i noten hertil side 243: »Efter Johs. Meiers kort at dømme skulde Skt. Andreas kapellets plads paa det nærmeste have ligget i det store vej-kryds, hvor hovedvejene mod Flensborg og Tønder før gik, men ifølge andre kilder er Meiers placering vist blevet forskudt noget imod syd, idet stedet skal have været den lave bakke, hvor paa først galgebakken og senere vejmøllen ved Sønderport rejstes...«, og man har altså valgt at identificere Kapelbjerg med møllehøjen. Det er imidlertid

uklart, fordi vejmøllen faktisk ikke lå ved Sønderport (Sønderbro), men just ved den gamle Tøndervejs udmundning, det vil sige der, hvor nu »Bag møllen« og Langebro støder ud til gaden Sønderport.

Denne plads kan bekræftes af Meiers kort. Dog med forbehold. Meier har som bekendt tegnet nogle helt enestående kort over Åbenrå-egnen i tiden 1639–41, offentliggjort som bind III af Niels Nørlunds kortværk fra 1942 med Meiers produktion. Endvidere er der et kort af Meier fra 1648 i Danckwerths slesvig-holstenske egnsbeskrivelse. Der er målestok på hvert kort, men der er skrevet sider om, hvor lange hans roder var og hvilken fod han benyttede, og målestokken er ingen nytte til i denne forbindelse, hvor man har brug for præcisionsmåling.

Derimod kan man i en vis udstrækning anvende de indbyrdes afstande, men altid med forsigtighed, da kortene kan være en

På de tyske matrikelkort findes dette grundstykke med navnet Batterielykke, hvor der i 1848 skal have stået et batteri. Men tidligere har her stået en galge og endnu tidligere et kapel. De omgivende stednavne, der har overlevet siden 1641, fastlægger placeringen af Kapelbjerg til dette sted, og yderligere bekræftelse får man i grundstykkets ejendommelige form, der genkendes efter Meiers kort fra 1641.

del fortegnet. Sammenholder vi afstandene på planche 67 i det nævnte kortværks bind III, vil vi f.eks. se, at der er lige langt fra Sønderbro til Nicolajkirken til den ene side og til Kapelbjerg modsat. Overfører vi dette forhold til et nyt bykort, når vi til, at Kapelbjerg lå ved den gamle Tøndervejs udmunding. Men forbeholdet kan illustreres med et andet eksempel: På planche 65 er afstanden fra Bolbro til Kapelbjerg en trediedel af afstanden mellem Bolbro og Sønderbro. På planche 64 derimod er forholdet ikke 1:3, men 1:2, og på planche 67 er forholdet $1:2\frac{1}{2}$. Derfor kan man vanskeligt lægge de indbyrdes afstande til grund, så man på denne måde kan måle sig frem til Kapelbjergets beliggenhed.

Meiers kort rummer heldigvis andre oplysninger. Således er Kapelbjerg på samtlige

hans kort anbragt syd for udløbet fra slotssøen, der var overdækket af Bolbro. Og på samtlige hans tegninger er Kapelbjerg placeret umiddelbart nord for Fru Annes eng. Denne placering af lokaliteterne er der ingen grund til at betvivle, for Meier var en ypperlig iagttagere, og når han gang efter gang gentager disse oplysninger i perioden fra 1639 til 1648 og i kort, der er beregnet på aflevering til kyndige, lokalkendte folk, må disse oplysninger stå fast. Og det er vigtigt, for de nævnte lokaliteter kender vi nøje. Vi kender vandløbet fra slotssøen, vi kender stadig Bolbro, og vi kender Fru Annes eng, idet disse stednavne har levet op til nutiden og er registreret i de tyske matrikelkort.

Kapelbjerg har ikke overlevet som et brugt stednavn. Det har vel været vanskeligt at fastholde betegnelsen, når først kapellet for-

Meier til at indtegne skellet på kortene.

På de tyske matrikelkort er Meiers Kapelbjerg betegnet som Batterielykke; ifølge Sønderjyske stednavne har Batteriløkke fået sit navn, fordi »1848 stod her et batteri«.

Tegner man nu det gamle matrikelstel ind på et nyt matrikelkort, kan man få det gamle kapelbjergs beliggenhed stedfæstet med fuldkommen præcision. Kapelbjergets grundstykke har haft en dybde på 100 m bort fra gadeføringen Sønderport/Flensborgvej, halvvejen af afstanden til Tøndervejs skæring med Langebro/Stegholt. Grundstykkets halvcirkel har omsluttet Tøndervejens udmunding og er gået ind over de fire ejendomme, der ligger nærmest hjørnet, først og fremmest naturligvis de to automobilfirmaer på hjørnet, Brdr. Liss med Renault og I. M. Jensen med GM.

Tøndervejen har haft samme forløb før og nu vest fra til Dronning Margretes vej, men derfra gik den i gammel tid over en brolagt dæmning til stedet, hvor Langebro støder til »Bag møllen« og kom ud til sydvejen 400 m syd for Sønderbro. Nu derimod er Tøndervej fra Dronning Margretes vej ført ud til Batteriløkke, der er identisk med Kapelbjerg; det ligger 200 m sydligere, altså 600 m syd for Sønderport.

Både før og nu er Tøndervejen med andre ord ført ud til en høj, men i dag er der intet tilbage af dem, hverken af Kapelbjerg eller af møllebakken. Som nævnt har man brugt bakker til vejfyld, og både Kapelbjerg og møllehøjen ligger begravet i vejene ved Åbenrå.

Så kan man spørge, om det ikke er underordnet, at Kapelbjerg ligger 200 m sydligere end almindelig antaget. Det er det nu ikke. For det første har denne undersøgelse bidraget til at kaste lys over både det værdifulde i Meiers kort og manglerne ved dem. For det andet er det interessant, at grundstykkets særprægede form har været fastholdt, lige til den er slettet af vor tids vejarbejder og bebyggelse. For det tredje har man støttet til Fabricius og den mere centrale beliggenhed

draget ret vidtgående konsekvenser, så Andreas-kapellet skulle være Åbenrås ældste kirke eller i hvert fald har tjent til brug for beboerne i den sydlige del af byen; men når kapellet har ligget 600 m syd for Sønderbro, og når det er revet ned før bebyggelsen er trængt syd ud over broen, må det anses for udelukket, at man kan tillægge kapellet en sådan betydning.

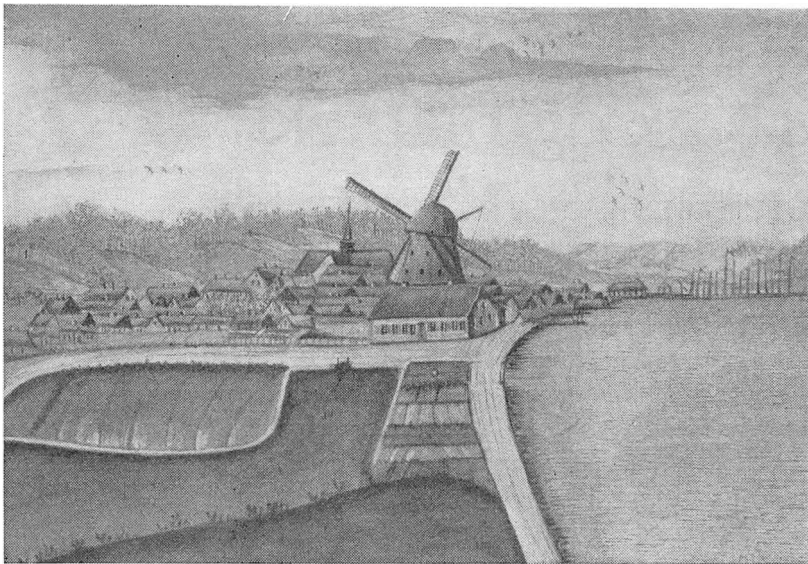
Hvorfor har man da lagt kapellet et så af-sides sted?

Det var ikke ualmindeligt, at der blev lagt kapeller ved havne (Kulturhistorisk leksikon VI, p. 85), men havnen har næppe haft direkte tilknytning til Kapelbjerg, som antagelig oprindelig har været en ø og siden et fast holdepunkt i en vanskeligt farbar kystvej, der først sent blev udbygget til almindelig færdsel. Kapellet kan have tilknytning til disse vejforhold eller til militære begivenheder. Det kan også markere en landing af speciel betydning som f.eks. Långørekapellet på Øland, der efter traditionen blev rejst, fordi den hellige Birgittas jordiske rester blev bragt i land her efter hjemfærden fra Rom. Eller det kan have direkte tilknytning til de søfarendes oplevelser. Måske har det efterfulgt et kors som sømærke. Det eneste, man med bestemthed kan sige, er, at det ikke kan have været kirke for byen.

Skt. Andreas som beskytter for fiskerne kunne tyde på, at kapellet specielt var rejst af hensyn til fiskeriet. Men er det i det hele taget sikkert, at det var et Andreas kapel? Det er ikke nævnt i kilderne før 1764, og da kan der være tale om en tilbageslutning fra fiskeriets betydning.

Vilhelm Marstrand mener (»Aabenraa«, 1933, p. 68), at Andreas kapellets betydning fremgår af, at toftægælden ifølge byskråen § 5 skal betales på St. Andreasdag den 30. november, men det skulle den også i Haderslev, se stadsrettens § 31.

Når der er grund til at sætte spørgsmålstegn ved Andreas, hænger det sammen med, at der i et vandredigt, omsat til dansk i 1533

Dette billede af Aabenraa, set fra syd, stammer fra ca. 1800, og er tegnet det samme sted som billedet fra 1768 på side 167. Det er offentliggjort i Aabenraa bys historie, bind II, side 99, med oplysning om, at foran ses vindmøllen på Kapelbjerg, og langs vejen mod syd er der en række kålhaver. Vejen mod syd går til Flensborg, vejen mod vest til Tønder, og igen må vi gå ud fra, at Kapelbjerg i virkeligheden er højen i forgrunden af billedet.

(se Georg Buchreitz, »Åbenrå, vort hjertes hjem«, 1951, p. 45ff., og Åbenrås bys historie I, H. V. Gregersen, p. 66), tales om et nådefuld billede af »Sancta Anna udi Obenraa«, der er gjort af en egestolpe, og som stod i et kapel, der blev brudt ned til grunden af vrede bønder. Det drejer sig om en samtidig reformationsskildring, hvorom man iøvrigt kan læse i Pontoppidans danske atlas, bind VII I, side 232.

I værket Danmarks kirker, bindet om Åbenrå amt, p. 1714, vil forfatterne ikke afvise, at St. Annabilledet kan have stået i Andreaskapellet, men mener dog, at der lige såvel kan være tænkt på St. Anna-alteret i Nicolai kirke. H. V. Gregersen nævner også muligheden af valfartskapellet i Aarup, og Jørgen Steen Jensen går i Sønderjysk Månedsskrift 1974, p. 4, ud fra som givet, at der sigtes til Aarup, som må have været et Sankt Annas kapel.

Georg Buchreitz mener, at der har været

to kapeller, et for St. Andreas på møllebakken og et for St. Anna på Kapelbjerg. Det er nu et for meget. Men han hefter sig med rette ved den omstændighed, at Fru Annas eng ikke behøver at være benævnt efter en ejerinde, men kan have fået navn efter den hellige fru Anna, jomfru Marias moder og Kristi bedstemoder.

Kapelbjerget og Fru Annes eng har hørt sammen. Det er muligt, at engen kan være udlagt til fordel for et alter i Nicolai kirke eller måske for kapellet i Årup, men det er dog en nærliggende tanke, at eng og kapel ikke blot geografisk har hørt sammen, men at Annabilledet kan have stået i kapellet, der måske slet ikke har været et Andreas kapel, men et Anna kapel.

Vi er her ude i gisninger, men efter at det nu er godtgjort, at Kapelbjerg har ligget ved Tøndervejens udmunding og sammen med Fru Annas eng, er det rimeligt at overveje en kirkelig sammenhæng.

Skvatmøllerne i Dyrbæk og Blåbæk

AF PETER PETERSEN

Overlærer Peter Petersen, Branderup, har været på en række interessante ekspeditioner i Dyrbæks udtørrede leje i somrene 1975 og 1976, og han er vandret langs bredden af den mere vandrige Blåbæk.

Her skriver han om sine opdagelser langs de to bække, der danner grænser om Varnæs birk, og han slutter med en indtrængende opfordring til fredningsmyndighederne om at være opmærksomme på de mange gamle stensætninger langs de to vandløb.

Man må gang på gang undre sig over, at vort flade Danmark, som landskabsmæssigt er forholdsvis let at færdes i, har haft så store forhindringer folkeligt set. Man kom sandelig ikke »hinanden ved« i ældre tider. Hver landsby var sit eget afgrænsede område – udenfor var de andre, og dem havde man så lidt samkvem med som muligt.

Varnæs birk havde fra naturens side gode betingelser for afsondrethed. Åbenrå Fjord afgrænsede det mod nord, Als Fjord mod øst, mod vest danner Dyrbæk og mod syd Blåbæk skel for birket.

Lokale grænsespærringer

Det var nærmest for nærtrafik, at bækkene og fjordene var »grænsespærringer«. Fjerntrafik havde Varnæs haft fra ældgamme tid. Varer fra vestlandene, Frisland, Nederlandene og Frankrig, førtes ad sen-oldtidsvejen fra Frisland over Tønder og Urnehoved til Varnæskøbing, og derfra gik handel og samfærdsel fra Skovsøen ud i den åbne fjord til Østdanmark, Sverige og de øvrige Østersølande. Varnæskøbing havde også færgefor-

bindelse til Fyn, så en afkrog var det ingenlunde.

Så vidt man kan skønne, bestod Varnæskøbings beboere omk. år 1000 af fastboende bønder og af efterkommere af svenske vikinger og tilrejsende frisiske købmænd. Varnæskøbing var jo en handelsby som Hedeby, blot i mindre format.

Det gamle Varnæskøbing forsvandt tilsyneladende sporløst i 1300-tallet, måske blev det ødelagt af grev Gert. Med denne ødelæggelse var »storhedstiden« for Varnæs forbi. Den store handel blev overtaget af Åbenrå by, og beboerne i Varnæs birk samledes i landsbyen Varnæs. Men de beholdt deres birk og deres birkefoged. Det gav dem et særpræg i forhold til de omliggende landsbyers beboere, og muligvis har også Dyrbæk og Blåbæk med deres spærring af nærtrafik været med til at give varningsingerne deres egenart og sammenhold, som bl.a. gav sig udslag i, at Varnæs allerede i 1597 fik hoveviet afløst af en pengesum, og Varnæs er den første by i Danmark, hvor udskiftning og udflytning blev gennemført. Det blev planlagt i 1710 og gennemførtes i 1711.

Dyrbæk

Det er Dyrbæk og Blåbæk, jeg især vil skrive om. I de sidste 12 år har jeg færdedes i snesevis af gange på alle årstider langs Dyrbæk.

På Meiers kort fra 1641 er der i Varnæs sogn indtegnet syv vandløb, som løber ud i Åbenrå Fjord. Dyrbæk er det vestligste og største af disse. Den løber i den dybeste af kløfterne og danner skel til Felsted sogn.

Men Dyrbæk var også skel mellem Varnæs birk og Lundtoft herred, og den var skel mellem Åbenrå retskreds og Sundeved indtil 1410.

Dyrbæk udspringer egentlig i nærheden af Bøgholm i Felsted sogn. Den hedder der Eskær Bæk og senere Dyrbæk. Den var oprindelig ca. 12 kilometer lang. I dag løber den flere steder i rørledninger. Selv om Eskær Bæks udspring i luftlinje kun er ca. 5 km fra Åbenrå Fjord, udspringer den ifølge »Trap« ved Jyllands hovedvandskel på et sted, der hedder Hulvej, hvor vandet fra det ene hjulspor løber gennem Sisselbæk til Vesterhavet, fra det andet hjulspor løber det gennem Eskær Bæk, Dyrbæk til Åbenrå Fjord og dermed til Østersøen.

På fodtur i det tørlagte bækleje

Dyrbæk plejer aldrig at løbe tør, men i sommeren 1975 var der tre tørkeperioder. Bækken var i dem alle tørlagt i sit udløb i fjorden. Jeg forsøgte at gå bækkens løb igennem, men jeg måtte hver gang opgive det, fordi der var vand flere steder, mange steder i dybe huller, frembragt af strømhvirvler. Men i den rekordagtige tørre sommer 1976 tørlagdes Dyrbæk mere og mere, og den 14. august gik jeg op i det tørlagte leje.

Ved Dyrbæks udløb i fjorden er der, på Felstedssiden af bækken, en mængde store sten. De ligger i dag spredt ca. 60 m ud i vandet, men de har sandsynligvis i ældre tider ligget ordnet i en mole. Det kunne tyde på, at der her har været anlægsplads for skibe langt tilbage i tiden.

Bunden af bækken er i begyndelsen plan og ca. 2 m bred, og siderne er på begge sider omk. 1 m høje. At bækken har skiftet leje i det flade terræn, viste en træstub midt i det nuværende leje. Knap 200 m fra udløbet i fjorden er ca. 15 m af bæksiden mod vest bygget op af store, lange sten. De står, som var de bygget for nylig, hvad de bestemt ikke er. Østsiden har i samme længde været byg-

get op af sten, men de er mindre og sat i to rækker over hinanden. Det er nok grunden til, at øverste række er styrtet ned og ligger i bækken. Stenene er åbenbart sat for at holde bækkens løb. På vestsiden er der, vinkelret på bækken, en lille stendæmning, 8 m lang – måske til opdæmning af bækken, men formålet dermed er ikke til at se.

Der er i hele bækkens løb intet sted det mindste spor af bro eller vadested over bækken, men der er i dag en skovvej på hver side af bækken, henholdsvis i Varnæs og Felsted sogn.

Masser af store sten

Bunden af kløften er ude ved fjorden 100–150 m bred, men snart kun 30–50 m, og begge kløftens sider, der er ca. 30 m høje, er skovbevoksede, mest med høje, slanke bøgetræer. Bækken er pludselig fyldt med store sten både i siderne og i bunden. De ligger, hvor istidens moræne har aflejret dem, eller hvor de i tidens løb er standset efter nedstyrtning fra kløftens høje skrænter.

Lidt længere fremme afløses de store sten i bækken af sand. Bunden er meget jævn og 3–4 m bred. Kunne jeg se bort fra bøgetræerne og den øvrige bevoksning, lignede bækkens leje en miniatureudgave af de store spanske flodlejer, som de ser ud om sommeren. En lille ø deler bækkens leje, og igen er bækken sat med store sten, men kun på østsiden, ca. 40 m. Det er igen tydeligt, at der er udført et meget stort arbejde for at holde bækken i sit rette leje. På en lang strækning var bunden krakeleret som tørt klæg i marsken.

Kløften snævrede ind, der var store sten til alle sider, og høje bøge voksede helt ned til bæklejet. Her drejede bækken brat, så den løb i modsat retning, slog nok et knæk og løb i samme retning som før. Sådanne slyngninger gentager sig tre gange umiddelbart derefter, og samtidig er der så store sten og ujævnheder i bunden, at der må være små

vandfald, når der er vand i bækken.

Lidt derefter var kløftens sider og bækken så fyldt med store sten, at jeg syntes, det slet ikke lignede Danmark, som jeg kendte det. Det lignede en svensk elv ved Gävle, dog knap så stor og voldsom. Jeg gik under en meget stor bøgestamme. Den plejede jeg ellers at bruge som bro, når jeg gik over den vandfyldte bæk. Mod øst var bækken stensat, ca. 75 cm højt, mod vest ca. 40 cm, i en længde af ca. 100 m. Bunden var stenbelagt, store sten nederst og mindre ovenpå. Det næste, jeg bemærkede, var et lavt jorddige langs bækken mod øst. Det var 2–4 m bredt og ca. 150 m langt.

Skvatmøllerne

Østsiden af bækken var nu igen sat af store kampesten, ca. 400 m langt. Et sted var nogle sten sat op over for hinanden, og mellem dem, i bunden af bækken, dannede en stor sten en spærring. Det lignede mest af alt resterne af en skvatmølle. Længere fremme var der en tilsvarende stenopsætning – dog ved jeg ikke bestemt, om det er stenene fra en skvatmølle.

Østsiden af bækken var nu ikke længere skov, men en langstrakt, flad eng med en stejl østskråning. Jeg kendte stedet og vidste, at der hvor skoven holder op, er der endnu et stenfundament til en skvatmølle. Der er på dette sted intet at tage fejl af. Ved at gå i bækken kunne jeg se det bedre end tidligere. To store sten står over for hinanden i hver sin side af bækken – der må møllen have været. Store sten er rejst på begge sider af de to lodretstående langs bækken, og vinkelret på bækken er der på vestsiden bygget en lille stendæmning helt ud til de store sten. Den er meget velbevaret. Øst for bækken har der været en lignende dæmning, men den er ødelagt. Stenene er skubbet fra deres oprindelige plads, men det er tydeligt at se, at der har været en, omend lav, så dog solid, dæmning, så skvatmøllen har kunnet få tilstræk-

keligt vand til at løbe rundt. De to højeste lodretstående sten er 90 cm høje, målt fra en stor, flad sten, som ligger i bækkens bund mellem dem, dels for at holde dem på plads, dels for at give en »fast vandbund« for skvatmøllens hjul. Afstanden mellem de to lodretstående sten er 70 cm. I den mod øst er der hugget en lang, lodret fure mod strøm- mens retning. Altså har der været opsat en spærring af træ – rimeligvis selve skvatmøllens trækonstruktion.

Ca. 90 m sydligere er der endnu en sten- spærring, ligeledes med en lille stendæmning på vestsiden og i øvrigt bygget på lignende måde som førstnævnte fundament. De lodretstående sten er dog kun 45 cm høje, målt fra den flade bundsten, og deres indbyrdes afstand er 88 cm.

To slags vandmøller

Vandmøller er kendt langt tilbage i tiden. Omkring år 312 har man kendt vandmøller i Arles nær Rhones munding. Romerne bragte antagelig vandmøllerne til England. Ved hjælp af »The Domesday Book« (Englands matrikel) har man fundet, at der i 1086 var 5624 vandmøller i England, og det er lykkedes at stedfæste 98 % af dem. Møllerne var dels horisontal-, dels vertikalmøller.

Også i Danmark har man haft de to typer vandmøller. Vertikalmøllen var den største. Den brugtes af klostre og senere af kongen og højadelen som en vigtig skattekilde. Konge, klostre og adel forbød efterhånden horisontalmøllerne og håndkværnene for at indføre møllevang. Det var gennem tiderne en meget god indtægtskilde at være møller. Man betalte ikke rede penge for at få malet kornet. Mølleren tog som betaling, »toldning«, 5–10 % af det formalede korn. Men ofte nøjedes han ikke dermed. Kendt er ordene: »Lad nu den tolde, som tolde skal,« sagde mølleren, efter at drengen, svenden og møl- lerkonen havde toldet.

Den horisontale mølle var en lille mølle,

Ved den nordligste stensætning ved Dyrbæk er de to sten med lodrette sideflader og stendæmningen til den ene side velbevarede. Den tilsvarende stendæmning på bækkens modsatte side er ødelagt, men stenene ligger der endnu.

den tilhørte et landsbysamfund eller en enkelt gård. Den er kendt under navnet skvatmølle, måske en hånlig betegnelse fra deres side, som ville have den forbudt i egen interesse.

En skvatmølle er en primitiv vandmølle med vandret hjul og skråtstillede skovlblade. En sådan mølle behøver kun en smule vandfald for at kunne arbejde, så man kunne med

den undgå en større opstemning af vandet, som ville genere nabomøllerne. I kongeriget Danmark blev skvatmøllerne nedlagt omkring 1600-tallet. På Bornholm, hvor der aldrig kom mølleprivilegium, holdt de sig ca. 200 år længere.

Hvor gamle disse skvatmøller er, er svært at afgøre. Men med de danske vikingers færden i Vesteuropa, og med de danske kongers

magt over England fra 1013, har danskerne haft rig lejlighed til at se tidens tekniske vidunder, vandmøllen. Er vandmøllerne ikke ad denne vej blevet almindelig anvendt, har munkene sikkert udbredt dem. Skvatmøllen egnede sig udmærket til de små danske vandløb, også til Dyrbæk.

Hvor længe skvatmøllerne i Dyrbæk har virket, er svært at sige, men de er i alt fald ikke afmærket på Mejers kort over Varnæs fra 1641.

Hvem anlagde skvatmøllerne? Og hvorfor her?

Hvis min antagelse angående de to sten-spærringer i Dyrbæk er rigtig, melder et andet spørgsmål sig: Hvem har anlagt møllerne, og hvorfor ligger de netop der? Man anlægger jo ikke to skvatmøller ude i en sumpet skov, langt fra beboede steder.

Der er i luftlinje 1½ km til Varnæs, som er nærmeste landsby, og 2 km til Gammel Skovbøl, men terrænet er, selv i dag, meget ufremkommeligt. Det er meget bakket, til dels skovklædt, jorden er på højderne og skråningerne fed lerjord, i de mange lavninger er der sumpet. Det ville i bedste fald være en meget ubekvem møllevej fra Varnæs eller Gammel Skovbøl med datidens dårlige vogne og små bønderheste.

Nu går der, som før nævnt, i dag en skovvej på hver side af Dyrbæk. Vejen på østsiden går fra stranden temmelig højt over bækken, altså en ret god vej, men den går i dag ikke så langt mod syd, at den når de to sydligste skvatmøller. Om den har gjort det, mens møllerne var i brug, er tvivlsomt, efter terrænet at dømme. Derimod går den fra stranden ved Dyrbæks udløb op over en bakke østpå, den er markvej til gården »Dyrbæk«, og derfra går den over Vestermark til Varnæs. Den kan, hvis den har ligget der før 1600-tallet og har gået til skvatmøllerne, være brugt som møllevej fra Varnæs.

Men vejen vest for Dyrbæk er meget mere

interessant. Den følger stort set bækken vestbred, flere steder i lavt og sumpet terræn, men bøjer så mod vest og udmunder i dag i vejen mellem Ny Skovbøl og Varnæs.

Men hvor den inde i skoven drejer mod vest, kan man ad flere vejspor nå helt ud til de to skvatmøller. Der kan altså i dag køres til »møllerne«, og det har man vel også kunnet, mens møllerne malede.

Men har møllerne ligget der i skoven uden bebyggelse?

Tre gravhøje i skoven vidner om, at der har boet mennesker i oldtiden. – De har nu ikke brugt skvatmøller, men skubbekværne. – På Geodætisk Instituts og Nationalmuseets kort over vore fortidsminder er der afmærket »3 middelstore høje« i skoven vest for Dyrbæk. Disse er der ganske rigtigt, men højt oppe på klinten, tæt ved stranden, er resterne af en 4. høj. Der er ikke ret meget tilbage af den, kun en lille fordybning i jorden og nogle store spredt liggende sten. Højen blev nemlig sprængt af østrigske soldater i 1864. De søgte efter gravguld, men da de ikke gad grave, sprængte de højen. Om de fandt guld, ved man ikke, men højen blev ødelagt. Dette er meddelt mig af Henning Jørgensen, der boede ved stranden i Ny Skovbøl. Der burde sættes en markering af højen på kortet.

Har der ligget en borg?

De to andre høje er udgravede i toppen, måske udplyndrede, men den tredje – mon den er en gravhøj? Og hvis den er, har den mon så ikke ændret funktion og er blevet en borghøj?

Højen er »skæv«. Fra dens top er der ca. 10 m til dens fod mod vest, men ca. 15 m til foden mod øst. Det ser ud, som en vej har snoet sig op ad højen, hvor den er bredest. Ovenpå er højen flad. Det er der så mange gravhøje, der er, men jeg synes, at den mere ligner en borghøj.

Den er rigelig stor til dette formål. I Bolet skov i Halk sogn ligger resterne af adels-

De sydligste skvatmøllesten fotograferet med strømmen. Den vandrette sten imellem de to lodrette har dannet »bund« for skvatmøllen.

slægten Emmiksens borg, det er en lille høj, hvor der har stået et tårn, ca. 8 gange 8 m i tværsnit. »Kærnen«, det oprindelige Helsingborg slot, og mange andre danske adelsborge var ikke større end de 64 kvadratmeter. Det var ikke størrelsen af grundplanet, der var afgørende, det var højden af forsvarstårnet – og man havde et tårn, var det end kun bygget af træ – et tårn var det, og det viste, at

her boede en mand af adel – eller i alt fald en fri bonde.

Hvis der har ligget en borg på denne høj ved Dyrbæk, så har vi forklaringen på de to skvatmøller og deres ensomme beliggenhed. De har været husmøller til en befæstet gård. Jeg synes endda, at jeg lidt nord for højen aner beliggenheden af avlsgården. Sagen burde undersøges af fagfolk, og de formodede

skvatmøllerester burde fredes, inden det er for sent. Og det kan let blive for sent. En gravko har sydfra rensset Dyrbæk lige hen til det sydligste skvatmøllefundament. En uheldig manøvre, en irritation over, at de sten står i vejen, og et af vore sparsomme fortidsminder er ødelagt for bestandig.

Også selve Dyrbæk med dens stensatte bredder burde fredes, inden den eventuelt udbygges og rettes ved hjælp af en gravko.

Det er naturligt, at en landmand i vor tid bruger gravko til et sådant arbejde. Skal han undlade dette for at bevare fortidsminder, bør han holdes skadesløs derfor. Det er samfundet, der nyder godt af fredningen. Jeg vil foreslå, at jordejeren kan fradrage en femhundredekroneseddel for hvert fortidsminde pr. år på selvangivelsen. Det er en nem afregning – og en opmuntring for jordejeren.

Blåbæk skiller varnsinger og bovrupper

Efter undersøgelsen af Dyrbæk var det nærliggende også at undersøge Blåbæk, som afgrænser Varnæs birk mod syd. Derfor foretog lærer Ib Andersen, Varnæs, og jeg en tur langs Blåbæk den 23. juli 1977.

Vi startede ved bækkens udløb i Als Fjord, hvor den løber i en smal eng. Den danner her skel mellem Varnæs og Ullerup sogne og kaldes Bovrup Bæk, men er blot en fortsættelse af Blåbæk. Fra sit udspring i sumpen øst for Skovbølgård til udløbet i Als Fjord er Blåbæk 8–9 km.

Blåbæk løber i en meget dyb dal. Den danner skel mod Bovrup. Fra 1410 var Blåbæk skel mellem Åbenrå retskreds og Sundeved. Hvorvidt der i ældre tider har været vade-sted eller bro over Blåbæks nedre løb er svært at afgøre. De varnsinger og de bovrupper har jo i ældre tider haft svært ved at have samkvem. Det melder historien, skriftlig som mundtlig, meget om.

Engang, da Th. Kaufmann, Bovrup, og jeg snakkede om denne fjendtlighed mellem de to landsbyer i samme sogn, sagde Kaufmann,

at ægteskabelige forbindelser mellem Varnæs og Bovrup var sjældne i ældre tid. Der er et gammelt ord, der siger: »Der må ikke drages brude over Blåbæk.«

Ved Blåbæk lå Blåmølle, som omtales i Valdemar Sejrs jordebog 1231, men den er sikkert meget ældre. Jens Lampe, der sammen med Hans Linow udgav »Møller på Als«, mener, at Blåmølle er en af de ældste møller i Sønderjylland. Blåmølle blev nedlagt i 1598, og Varnæs bymænd blev møllepligtige til Krusmølle.

Før Blåmølle nedlagdes i 1598, fandtes et laksefiskeri i Blåbæk. Blåmølles ejer, Boy Møller, og hans søn Asmus nævnes som dem, der drev laksefiskeriet.

I modsætning til Dyrbæk var Blåbæk meget vandrig i hele sit løb. Bækken var ved den nye vejbro ca. 2 m bred, og af og til var den stensat, snart i den ene, snart i begge sider.

En gådefuld steninddæmning

Ca. 500 m fra vejbroen var tre store sten rejst over for hinanden på hver side af bækken. Afstanden mellem dem var ca. 2,25 m. De har rimeligvis været brugt ved opstemning af bækken. Vi så endnu to steder lodretstående sten over for hinanden, og derfra var bunden stensat ca. 4 m mod strømmen.

Kun ca. 200 m længere oppe i bækken var der igen lodretstående natursten over for hinanden, og ca. 12 m derfra atter noget lignende.

Den næste spærring vi så, var nyere. Der havde været rejst en cementmur med en jernluge i tværs over bækken, og i bunden af bækken var der en spærring af cement.

Endnu mange steder var bækkens sider kantsat af store natursten, flere steder i to lag over hinanden.

Ved Ravnehøj løber to bække sammen. Den sydligste bæk må være Bovrups skel mod Ullerup sogn. Vi fulgte Blåbæk, den nordligste. Længere fremme var ca. 20 m af begge dens sider sat af meget store sten, og

så så vi noget nyt. To store sten var rejst lodret på hver sin side af bækken, og på inder-siden af dem var der hugget en fure hele ste-nen ned, og et par meter længere fremme var der lignende lodrette sten over for hinanden, men i hver af disse var der på indersiden ind-hugget en trekantet fure. Det er tydeligt, at der har været en eller anden trækonstruktion mellem stenene. I bunden mellem disse sten lå der store sten. Afstanden mellem de lod-rette sten var ca. 1,40 m. Det kunne se ud, som der havde været hele to skvatmøller. Har der været skvatmøller, så har de været af et meget større format end dem i Dyrbæk.

Men Blåbæk er helt igennem af større for-mat end Dyrbæk. Det gælder både bredden, længden, vandmængden, stenfundermenter-nes antal – vi så endnu flere, dels nye af ce-ment, dels gamle af natursten, rimeligvis en gang beregnet til opstemning med overris-ling af engene for øje – og så de sidste kilo-meter stensatte sider – der er anvendt sten så store og flotte, at det er svært at beskrive – det bør ses. Hvornår er dette kæmpearbejde lavet? Og af hvem? Det kan, synes jeg, ikke være lavet af enkelte bondemænd. Kan Bov-rups og Varnæs' beboere have enedes om dette? Og hvad er formålet med denne sten-inddæmning af Blåbæk? Jeg har aldrig set så inddæmmede en bæk. Den burde bestemt ud-forskes af fagfolk, og disse gamle, pragtfulde stensætninger bør bevares. En eventuel fred-ning haster, for flere steder renses bækken med gravemaskiner, og derved kan stendæm-ningerne meget let ødelægges for bestandig.

Syd for Rævehøjgård var der rester af et stort stendige op mod en skrænt ved skoven. Det burde også undersøges. Det synes ikke at være sat af bønder, desuden havde det ikke noget fornuftigt formål som skel. Mest af alt synes det at være rester af et gammelt kul-tisk dige. Vi så også et par gangbroer af ce-ment og et par svellebroer, så i dag kan Blå-bæk passeres for landbrugsbedrift.

Efter fire timers vandring standsede vi ved Varnæs præstegård.

Den sydligste stensætning ved Dyrbæk. Skvat-møllen har antagelig været fæstnet til de to store sten i bækens sider.

Det var den tørre sommer 1975 og den endnu mere tørre sommer 1976, der gjorde det muligt at undersøge Dyrbæk. Der kom lidt vand i bækken en gang imellem i efter-året 1976, men først den 6. december løb der vand ud i fjorden.

I sommeren 1977 har bækken været næ-sten udtørret mange steder, og endnu den 27. september var udløbet helt tørtlagt. Noget lig-nende var tilfældet med en todelt bæk, der udmunder i fjorden ca. 2 km vest for Dyr-bæk. Den er ellers meget vandrig. Jeg gik langs begge dens løb, men der var ikke mind-ste spor af stensætning i siderne eller sten tværs over den. Blåbæk derimod var vandrig i hele dette tidsrum.

Jeg har gennemtravet flere kløfter og bæk-ke i Danmark, men ingen som Blåbæk. Dens mange stenkonstruktioner og dens mange store kantsten er enestående. Den må bedst kunne ses om vinteren, når bevoksningen ikke skjuler dens stensætning så meget. Den burde udforskes og beskrives af fagfolk og optages på film – den fortjener det – og den burde fredes, mens tid er.

En gammel bøn eller historiens ironi

AF URBAN SCHRØDER

Pastor Urban Schrøder, Varnæs, er blevet opmærksom på en »vrølebøn« og dens overlevelsessevne – trods Erik Pontoppidans energiske indsats for at udrydde såvel »Hedenskab som Papisme«.

Navnet Pontoppidan er ingenlunde ukendt i Nordslesvig. Blandt gamle bøger findes endnu rundt om hos folk »Den Pontoppidanske Psalme-Bog«, der 1740 udgives af Kong Christian VI's hofpræst Erik Pontoppidan og gennem halvandet hundrede år bliver nordslesvigernes kæreste salmebog. Men før Erik Pontoppidan får sit høje embede i hovedstaden, er han præst på Als, først nogle få år i Nordborg, derefter fra 1726 til 1734 i Havnbjerg. Og det er gennem sit virke i disse to embeder, han samler hovedparten af stoffet til det lille, latinske skrift, som han udsender 1736, og hvis titel på dansk lyder sådan: »Fejekost til at udfeje den gamle Surdejg eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saa vel Hedenskab som Papisme«¹. Pontoppidan vil her – i 200-året for reformationens gennemførelse i den danske kirke – bekæmpe de af almuens endnu dyrkede rester af både den gamle, hedenske og den katholske religion, »papismen«.

Af sådanne findes nemlig adskillige i levende brug. Som når f.ex. en gammel kone i Guderup hver morgen og aften påkalder afguden Thor med en hedensk bøn så skam-

melig, at Pontoppidan ikke kan få sig til at aftrykke den². Eller når man ideligt hører folk bruge katholske udråb som »Hille Mari! Hille Mænd!«, der er påkaldelser af Jomfru Maria og helgenerne³, og fordrejede katholske bønner. Af disse sidste husker Pontoppidan en, som tjenestepigen i hans barndoms-hjem dagligt bad. Den var en »vrøvlagtig og af Papisme slemt ormstukken Remse, som endnu er meget brugt, af følgende Ordlyd:

Det var om en Lang-Fredags Morgen,
Vor Herre gik i sin Urtegaard,
der taalte han Sved og blodige Taare.
Faderen talede til sin Søn:
Min Søn, stat mandeligen,
strid haardeligen,
Døden er endelig,
Glæden er ævindelig.
Hvilket Guds Barn, der læser dette tre
Gange om Aftenen og Morgenen,
førend han æder af denne Verdens Brød,
skal aldrig lide Helvedes Nød«.

Og de sidste sætninger – fortsætter han med harme og foragt – var pigen så tåbelig at anse for en del af selve bønnen, at hun omhyggeligt »bad« dem med hver morgen og aften⁴. Det er således ikke just med ærbødighed for gammel folkelig tradition, Pontoppidan i sin »Fejekost« omtaler hele denne side af almuens åndelige liv.

Derfor føles det som en sær historiens

1. Skriftet er oversat til dansk af Jørgen Olrik og 1923 udsendt som nr. 27 i serien »Danmarks Folkeminder«. Se også Michael Neiiendam: Erik Pontoppidan II, 1933, s. 60 ff.

2. Fejekost s. 9.

3. Fejekost s. 48.

4. Fejekost s. 43.

Pontoppidans forklaring til Luthers katekismus hed, da den udkom i København 1737, »Sandhed til Gudfrygtighed« og indeholdt ikke færre end 759 spørgsmål og svar. Nogle af disse bar et særligt mærke af hensyn til de tungnemme skolebørn, der kunne nøjes med at lære dem udenad. For at bogen kunne bruges syd for Kongeåen, blev den oversat til tysk. Men da Nordslesvig jo havde dansk skolesprog, blev den tyske udgave tilbage-oversat til dansk – en pudsig omvej at gå – og tryktes med den her gengivne titel i Tønder. Et eksempel på, at Nordslesvig måtte klare sig selv, men også kunne det.

Anviisning
 til
Sandheds Kundskab: til
Gudelighed,
 udi
 En tydelig, kort, dog tilstreffelig
Forklaring
 over
 Salig Doct. Morten Guthers
Liden
Katechismo,
 Paa
 Kongelig allernaadigste Befaling
 til almindelig Brug
 for alle Kirker og Skoler udi det
 Forfendom Schleswig, hvor det
 Danske Sprog bruges.
 Med Skriffens Sprog efter Christiani
 Quinti Huus: og Reise-Bibel.

 selges for fem Rixd' Skilling.

TØNDER, Trykt hos Claus Kiessbuy.

ironi at tage i sin hånd et bestemt exemplar af den omfangsrige forklaring til Luthers katekismus, som Pontopidan på Kongens befaling udarbejder 1737, og som under titlen »Sandhed til Gudfrygtighed« udgives mange gange til helt op i vort århundrede⁵. Denne katekismusforklaring får som Pontoppidans salmebog vid udbredelse her i Nordslesvig og bliver for generationer af skolebørn og konfirmander selve lærebogen i kristendom.

Dette sker dog på en besynderlig måde. Da Kongen 1741 autoriserer bogen til brug i Hertugdømmerne, oversætter man den til

tysk – »Anweisung zur Erkenntniss der Wahrheit zur Gottseligkeit« – hvilket er forståeligt, da den efter Kongens ord skal bruges helt nede i Pinneberg, Rantzau og Altona. Men for at den kan bruges også i det dansktalende Nordslesvig, går man ikke den naturlige vej at indkøbe det nødvendige antal exemplarer af den danske originaludgave. Man lader i stedet Aabenraa-præsten Erik Fabricius tilbage-oversætte den tyske udgave, hvorved bogen, der 1743 udkommer hos Claus Kiessbuy i Tønder, nu kommer til at hedde »Anviisning til Sandheds Kundskab til Gudelighed«. Og i denne særslesvigske skikkelse når Pontoppidans katekismusfor-

5. Mich. Neiiendam s. 81 ff.

klaring omsider ud til folk mellem Kongeå og Skelbæk⁶.

Et exemplar af bogen når også til gårdejer Niels Sørensen i Kjelstrup, Sønder Vilstrup sogn, der 1754 indfører sit navn i det. Og herfra vandrer det gennem slægtsforbindelser videre til Harbogård i Løjt sogn, hvor det for nogle år siden blev fundet mellem andre gamle bøger⁷.

Det særligt interessante ved denne lille bog er imidlertid ikke kun, at vi her står med den sjældne Tønder-udgave af Pontoppidans katekismusforklaring i hånden – det alene er forøvrigt anledning nok til, at vi tager varsomt på den og anbringer den blandt de slesvigske skatte af litterær art. Men en ting mere gør bogen til en ganske særlig sjældenhed og lader os her møde et glimt af historiens ironi eller – skal vi sige – af dens humor.

Det er dette, at på titelbladets bagside har en ukendt hånd skrevet følgende:

Jesus gick ud af
sin urde gaar
hand sevde vand og
blöd hand talde til
sin Kiere søn stat
op stri mandelich
det gleden er e
vind.

Med rettelse af stavfejlene og i mere nutidigt formet sprog står her: »Jesus gik ud af sin urtegård, han svedte vand og blod. Han [= Gud Fader] talte til sin kære søn: Stat op, strid mandeligt. Thi glæden er evindeligt«.

Men hvad er dette for en mærkelig tekst? Det er såmænd slet og ret et let omformet brudstykke af den papistiske »vrøvlebøn«, som Pontoppidan i sin barndom hørte tjene-

stepigen bede morgen og aften, og som han i sin »Fejekost« taler så nedsættende om, og hvis fortsatte anvendelse han med dette sit skrift vil sætte en stopper for!

Og denne bøn er igen en af de mange folkebønner, der her til lands har været brugt af almuen fra tidlig middelalder indtil langt op i forrige århundrede, og af hvilke adskillige er blevet overleveret til vor tid ad mange forskellige veje⁸. Folkebønner – her ved forstås vi bønner og bønnelignende formler, der er sammensat af bibelord og brudstykker af kirkens liturgi – ofte i fordrejet skikkelse – og hertil i mange tilfælde føjer stumper af ældgammelt hedenskab samt trolddomsagtige udtryk. Altså det jævne, ulærde folks påkaldelser til alle tænkelige situationer i livet – bønner, der ofte kommer betænkeligt nær til magien og kan forekomme nutiden ret besynderlige. Men det er netop disse folkebønner og deres tvivlsomme kristendoms-art, Pontoppidan drager til felt imod med sin »Fejekost«. Og det er dem, han vil overflødiggøre med sin katekismusforklaring, der skal lære folket den sande og utvivlsomme kristendom.

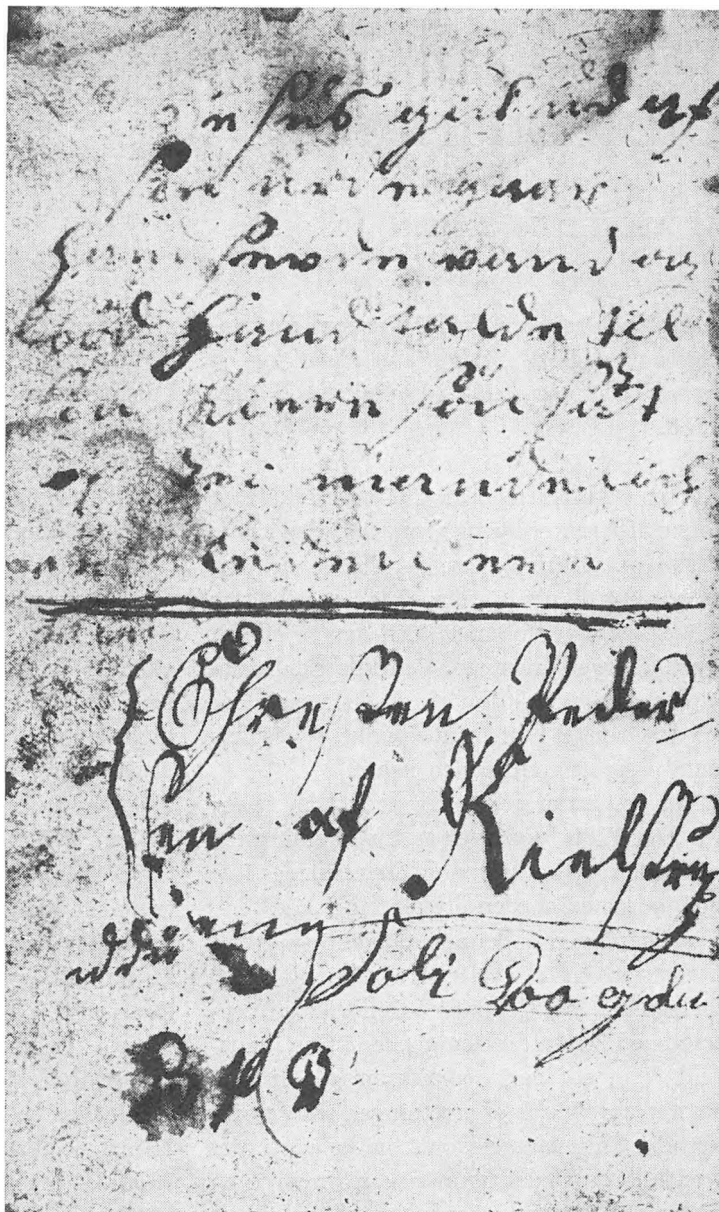
Nu ser vi i Kjelstrup-exemplaret af denne bog, hvor meget – eller lidt! – Pontoppidans anstrengelser har frugtet, i alt fald i et nord-slesvigske almuehjem i 1750'erne. Naturligvis, han ved ikke dette. Men vi kan forestille os hans reaktion, om exemplaret var kommet i hans hånd: Han havde da lidt den skuffelse at genfinde i forkortet skikkelse sin barndoms tjenestepiges forargelige bøn og tilmed se den indskrevet i sin egen katekismusforklaring – altså genfinde den i levende brug, ja, endog som supplement til sin egen lære-

6. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydsk Psalme-sang 1717–1740, Christiansfeldt 1962, s. 27 ff.

7. Bogen er nu i forfatterens eje.

8. Hovedværket herom er F. Ohrt: Danmarks Trylleformler I–II, 1917–21 – her bringes I, s. 481–85 vor børn i tolv forskellige overleveringer fra næsten alle rigets lande. Se også samme forfatters: Da signed Krist –, 1927, s. 115 ff og hans: Gamle danske Folkebønner, 1928, s. 8 ff.

På tiltelbladets bagside har en tidligere ejer af bogen sat sit navn: »Chresten Pedersen af Kielstrup« og det gamle ord »Soli Deo gloria« (Gud alene æren). Og øverst læses den gamle, katolske folkebøn, der omtales i artiklen – den hidtil eneste i sin art, som kendes fra Nordslesvig.

bog i sand kristendom!

Lykkeligvis blev Pontoppidan sparet for denne oplevelse, der ville have rystet ham. Os derimod ryster det ikke at finde bønnen indskrevet i den gamle bog. Vi glæder os herover. Thi blandt de tolv hidtil kendte optegnelser af denne bøn stammer en fra Valsbøl og en anden fra Angel. Nu har vi her fundet endnu en optegnelse fra Kjelstrup i Sønder Vilstrup sogn – et eksempel på, at

bønnen altså også har været kendt i Nordslesvig. Gammel er den, meget ældre end den lutherske kirkeomvæltning i 1500-tallet. Men den overlever al luthersk reformering. Nordslesvigeren, der i 1700-tallet og længe efter oplæres med Luthers katekismus forklaret af Pontoppidan i dennes antikatholske ånd, bliver ved at bede med sine fjerne, katolske forfædres ord – også et stykke historiens ironi!

Fra Christiansfelds første blomstringstid

AF ALFRED THOMSEN

Arkivmedhjælper Alfred Thomsen, Haderslev, har opgjort produktionstallene for en række Christiansfeld-virksomheder i året 1788.

Det er ikke ukendt, at Christiansfeld i de første årtier efter byens grundlæggelse havde adskillige virksomheder, der skabte bekymringer hos de næringsdrivende i nabobyerne Haderslev og Kolding, men noget samlet overblik over, hvor stor den lille brødre-nighedsbys produktion af fabriksfremstillede varer var på et bestemt tidspunkt, synes derimod ikke at være almen kendt.

Interessant er det derfor at fastslå, at der for året 1788 foreligger en indberetning om mængden af de varer, som fremstilledes i de af Brødre-nigheden drevne fabrikker.¹

Anledningen til denne indberetnings fremkomst er en skrivelse fra General-Land-Oekonomi- og Commerce-Collegiet til forstanderen for Brødre-nigheden i Christiansfeld. Man gør heri opmærksom på, at man savner autentiske efterretninger fra fabrikerne i Christiansfeld om, hvilke varer der fremstilles, således at man kan foretage en beregning af, hvilke produkter af enhver art der er forædlet, og i særdeleshed, hvor stort et antal arbejdere der derved har været beskæftiget.

Selv om det ikke er pålagt kolonien at indsende årlige indberetninger til Collegiet, føler man sig alligevel sikker på, at forstanderen for denne vil efterkomme opfordringen og snarest – om muligt inden 14 dage –

vil indsende de nævnte oplysninger, således at man kan indlemme disse i den almindelige beretning om erhvervets tilstand, der skal forelægges kongen, hedder det til slut i skrivelsen, der er dateret 13. jan. 1789 og underskrevet af blandt andet greverne v. Dernath og Schimmelmann.

Commerce-Collegiets bemærkning om, at det føler sig sikker på, at forstanderen vil indsende oplysningerne, viser sig at holde stik, for den tre foliosider store »underdani-ge efterretning« fra fabrikerne i Brødre-nigheden i Christiansfeld om, hvilke varer disse har forfærdiget ved slutningen af året 1788, er underskrevet i Christiansfeld den 26. jan. 1789.

Beretningen, der her er oversat fra tysk, er opdelt i ni afsnit, der hver beretter om en bestemt virksomheds produktion.

1. Linned- og bomuldsvæveriet

Dette er i tre afdelinger med i alt fjorten vævestole, hvorpå der er blevet arbejdet og fremstillet følgende varer:

630	alen halvsilke linned
2543	– kattunade eller halvbomuldstøj
1000	– hel linned
160	– hel kattun
35	dusin halvsilke tørklæder
20	– linned do.
100	– bomulds do.
344	– bomulds og linned do.

Af materialer hertil er silke, tyrkisk garn og fint hvidt garn samt vestindisk bomuld indført fra udlandet og forarbejdet. Sidstnævnte er sammen med det fornødne rå linnedgarn altsammen spundet dels her i byen og dels i oplandet. Ca. 52 personer har været beskæf-

1. Acta XIX. B. 1 i Haderslev Raadstuearkiv.

tiget i spinderiet ved kartning og vinding af garnet.

Blåfarveriet er drevet selvstændigt.

2. Uldtøjsværket

Her har der været arbejdet på tre vævestole, og 12–1300 pund indenlandsk uld er bearbejdet. Ulden er kartet og tilberedt her, hvorefter den er spundet i oplandet. De deraf fremstillede varer er forskellige sorter gangbart linnedklædestøj, Sergede Nime o. lign. i samme mønster, diverse sorter stof samt ulden plys og felpel (langhåret fløj). Farveriet har hermed været beskæftiget.

3. Strømpeværket

Også her er der tre stole, men på grund af mangel på arbejdskraft har disse ikke været i gang hele tiden. Uld og bomuld bliver her forarbejdet – også spundet –, og der er fremstillet ca. 300 par strømper og 200 huer i forskellige farver. Endvidere har kvinderne strikket ca. 100 par strømper og 50 huer. Farvningen af bomuldsvarerne udføres i farveriet af mesteren selv.

4. Garveriet

Af de rå huder, der alle er indkøbt her i landet, er af færdig fremstillet læder leveret:

130 stk. sålelæder, 250 stk. bindsålelæder, 30–40 stk. sålelæder, 10–12 stk. blank sadlerlæder, 900 stk. kalveskind og 100 stk. fåreskind.

5. I hattemagerens værksted

er forarbejdet 300 pund indenlandsk uld og desuden 300 stk. hareskind. Deraf er fremstillet 400 stk. forskellige slags hatte.

6. Lystemberiet og sæbesyderiet

Forbruget i denne virksomhed har været: 60.000 pund rå talg, der er indkøbt i Holsten og Jylland, samt 700 pund vestindisk og Smyrna bomuld til fremstilling af væger. Bomulden er spunden dels her og dels i omegnen. Af færdige varer er det blevet til 50.000 pund støbte og trukne lys samt 15.000 pund hård sæbe.

7. Behovet i Amdam og pudderfabrikken

har været ca. 150 tønder ind- og udenlandsk hvede. Heraf er fremstillet ca. 13.500 pund

Amdam (stivelse) og pudder.

8. I possementmageriet

har en del ugifte kvinder været beskæftiget. Disse har til salg leveret 7.500 alen forskelligartede bånd i linned og halvsilke. Silken og linnedgarnet hertil er udenlandsk.

9. Fremstilling af segllak samt tilberedning af fjerpenne

foretages ligeledes, men da denne forretning kun er af ringe betydning, fortjener den ingen nærmere omtale.

Når man tager i betragtning, at disse tal fremkommer kun 15 år efter byens grundlæggelse og at de kun omfatter de af Brødre-menigheden drevne virksomheder, kan man vist roligt fastslå, at der har været fart på i disse første år.

For de private virksomheders vedkommende findes der ingen produktionstal. Men her var tobaks- og cigarfabrikken langt den største i beskæftigelsesmæssig henseende, idet den en overgang beskæftigede ca. 100 arbejdere.

De forskellige håndværksfag spiller også en betydelig rolle i byens første tid, og det var navnlig disse, der var årsag til de mange stridigheder med håndværkslavene i Haderslev. Grunden hertil var de privilegier, som kongen havde givet Christiansfeld og som dens indbyggere nød godt af. Nægtes kan det imidlertid heller ikke, at det også var dygtige og solide håndværkere, der var kommet til Christiansfeld, så det var ikke uden grund, når man der på egnen brugte udtrykket: »det er gjort så godt, som var det lavet i Christiansfeld.«²

Skabte denne talemåde byen en billig reklame for dens varer, så hjalp den samtidig med til at beskæftige mange mennesker ikke blot i selve byen, men også i dens omegn, hvilket fremgår af beretningen fra 1789.

2. Hans Gorrsen: Christiansfeld 1773–1973.

Dobbelt bogholderi

AF JOHN W. OLDAM

I tilslutning til Alfred Thomsens artikel om produktionstallene i Christiansfeld og i øvrigt med henvisning til Lars N. Henningsens artikel om tobaksindustrien i majnummeret bringes her et referat fra Erhvervshistorisk Årbog 1964, hvor man har undersøgt erhvervslivets anvendelse af dobbelt bogholderi og blandt andet fremdrager C. L. E. Spielweg & Co.s regnskabsopstillinger fra slutningen af 1700-tallet.

Et af de ældste større købmandsarkiver i Erhvervsarkivets samling er Brødremenighedens købmandshandel og dertil knyttede tobaksfabrik i Christiansfeld, også kaldet C. L. E. Spielweg & Co. efter den første foretningfører. Arkivets spændvidde er 1779–1894, men det er ikke en sammenhængende masse, der er adskillige »huller« i næsten alle bogrækker, et træk der for øvrigt går igen i næsten alle foretningssarkiver. Der findes i dette arkiv tre generalhovedbøger. I den første Hauptbuch findes en lang række sagkonti, f.eks. generalvarekonto, kassekonto, konto for forhandlerrabat, handelsomkostningskonto for ejendomme, konto for »mobilier«, d.v.s. inventar, rentekonto, konto for diverse debitorer og kreditorer og tabs- og vindingskonto. Der findes videre i Hauptbuch adskillige personlige konti. Endelig findes kapitalkonto for brødremenighedens kapital. Derimod findes ingen egentlig status i denne bog, kun en konto, der kaldes balance, og som på debetsiden noterer an kreditorer og på creditsiden pr. debitorer, hvorved

blot afslutningsposterne markeres formelt.

Kontoen tjener kun til at fiksure for bogholderen, at bogføringen er rigtig. Betegnelsen kreditorer og debitorer er her fejlagtig og vildledende, meningen er blot, at et vist antal konti er henholdsvis krediteret og debiteret. Status er imidlertid optaget i en anden bog, kaldet inventariebog, 1780–1800. Der findes en lang række bøger med denne titel. Tabs- og vindingskontoen i hovedbøgerne er debiteret forskellige omkostninger som skorstensfejning, tagreparation, lønninger, afskrivninger på bygninger og inventar, husleje og renter, og de pågældende konti er krediterede og afsluttede. På creditsiden af tabs- og vindingskontoen er overført bruttofortjenesten fra Allgemeine Warenkonto; denne bruttofortjeneste er fremkommet, efter at varebeholdningen først er krediteret varekontoen og debiteret balancen. Slutposten på tabs- og vindingskontoen kaldes årets Reingewinn og føres til balancen i inventarbogen, men ikke direkte til Brødremenighedens kapitalkonto, da denne kapital opfattes som fremmedkapital.

På aktivsiden i inventarbogens status, der først findes for året 1780, er opført kassebeholdning, inventar, diverse debitorer, varebeholdning, bygninger; på passivsiden diverse kreditorer, fremmedkapitalen og årets nettogevinst, og de to sider balancerer så. Til denne generalhovedbog og statusbog findes som grundbøger memorialer, kassebøger og journaler, der er samlejournaler. Yderligere

En side af Spielweg og Co.'s »Inventarium« med lageropgørelse for 1786. Bogen indeholder på det tidspunkt kun årlige opgørelser, hvor foruden varens art dens mængde, pris og værdi er anført. Varegruppen er her krydderier, farver, tobak og papir; de enkelte varearter er opstillet alfabetisk, f.eks. Alaun, Blausteine, Cochenille, Eau de Lavande o.s.v.

Inventarium

af den vorværdige Mand
D. 31. December A. 1786.

Gewürze, Farben, Rüssen & Papier.		Op.	fl.	S.
8	Vanilj	4 1/2	2.	4.
125	Allian	% 23 1/2	28.	12.
8	de røimiffes	7	3.	8.
100	Allian	13 3/4	35.	15.
330	Elegants	% 29 3/4	102.	15.
500	Blauvold, yamaflaw	% 11 1/2	55.	-
600	de ... gaffelflav	% 14 1/2	87.	-
90	Srauvold, 1 ^{te} sort	2	11.	4.
450	de 2 ^{de} sort	% 54 6/7	24.	3.
130	Blauvold	10 5/4	100.	12. 6.
7	Qualitetsblau	3 1/2	22.	12.
2450	Engelsk bafuan, Martinique	13	1490.	10.
600	de ... Domingo	12 1/2	708.	12.
100	de ... Mokka	16 1/2	103.	2.
350	de ... Java	16 1/2	304.	9.
880	Euviffen	% 27 1/2	244.	3. 6.
5	Saunal	11 1/2	58.	7.
5	Saunal	12 1/2	61.	4.
1	lygte Euviffen	4	28.	-
7	Euviffen	14 1/2	103.	7. 6.
12	Euviffen, yamaflaw	27	20.	4.
25	de ... gauland	11	17.	3.
12	Eubelen	20	-	10.
10	Euviffen	4 1/2	42.	3.
12	Blau Euviffen	19	74.	4.
20	Cau de Lavande yamaflaw	14	13.	12.
77	de ... China	6	28.	14.
12	Des. Cau d'Hongrie	38	28.	8.
50	Saunal	22	68.	12.
100	Liquor	4 1/2	20.	9.
Transport af			4265.	- 6.

findes flere rækker reskontri. Imidlertid begynder dette bogholderi efter nogle år at forfalde. Fra og med 1784 forsvinder status fra inventarbogen, og resten af denne bogrække indeholder nu kun lageropgørelser. Status må åbenbart være blevet opgjørt herefter på løse ark, der er gået tabt.

Også tabs- og vindingskontoen i generalhovedbogen svinder ind, og efter Spielwergs død 1791 indskrænker den sig til kun at angive den totale tabs- og gevinstsum samt nettogevinsten. Dette tyder på, at hele regnskabsafslutningen er foregået på forsvundne løse ark, men bortset fra det utilfredsstillende, der ligger heri for eftertidens forskere, er det ganske klart, at det dobbelte boghol-

deri som sådan fortsætter. Fra 1783 indkædes yderligere i dette bogholderiet fra den sideløbende med handelsvirksomheden oprettede tobaksfabrik, hvis regnskab føres i særlige bøger, og hvis gevinst eller tab overføres til generalhovedbøgerne. Firmaet Spielwerg & Co. er altså et eksempel på kombineret handels- og industrivirksomhed, hvor det dobbelte bogholderi har været i anvendelse lige fra 1780 med et system, der i teorien oven for er blevet kaldt det dobbelte italienske. Det må dog antages, at dette firma næppe var helt repræsentativt for dansk handelshuse på denne tid, da det jo i kraft af sin oprindelse og ledelse var stærkt tysk præget, og det dobbelte bogholderi var forlængst trængt igennem på Kontinentet.

Grænselandsdagbog

VED FR. RUDBECK

SYD FOR GRÆNSEN

1. april: Isted-mindehallens restaurering er nu sikret gennem tilskud på omkring 1/4 mill. DM. På et møde i Isted-stiftelsen nævnes, at udstillingen forpligter til også at vises på dansk, hvorfor det militære skal træde mere i baggrunden og den politiske fremhæves kraftigere, dog således, at »danskerne ikke bliver bitre og føler smerte«.

4. april: Redaktøren af »Bauernblatt« Karl-Heinz Freiwald, Rendsborg, påstår i en artikel, at tilbagegangen i de tyske grundskolers elevtal hænger blandt andet sammen med en livligere interesse for de danske skoler. En undersøgelse, Flensborg Avis har foretaget, modbeviser tydeligt de tyske påstande.

På Foriining for nationale Friiske's gene-

ralforsamling i Risum oplyses, at foreningen tæller ca. 800 medlemmer.

5. april: Det tyske Hus i Flensborg dannede i 1977 rammen om ialt 150 arrangementer, som besøgte af 92.240 deltagere. For at gøre bygningen mere attraktivt forberedes nu en modernisering.

7. april: Helligåndskirkens menighed i Flensborg kan melde om et godt år 1977. Guds-tjenestebesøget var i forhold til 1976 steget fra 2473 til 3054, antallet af altergæster fra 1307 til 1434. Der var 35 dåb mod 27 året før, 56 konfirmationer og 22 begravelser.

Nordfrisisk Institut i Bredsted er i gang med en omfattende udvidelse, blandt andet for at skaffe plads til biblioteket, som omfatter ca. 2000 bind vestfrisisk litteratur og ca. 6000 bind faglitteratur om Frisland foruden

et omfattende billed- og kortarkiv.

Sydslesvigsk Forening i Husum amt kan melde om en medlemsfremgang på 112 til 1165. Som ny amtssekretær og afløser for Wilhelm Müller er udpeget Chr. Geipel, Husum.

8. april: Sild er den del af det frisiske sprogområde, hvor flest børn lærer at tale frisisk, erklærer lederen af den frisiske ordbogsafdeling på Kiels universitet, dr. O. Wilts.

I Helligåndskirken ordinerer biskop Hans Kvist cand. theol. Bjarne Bach Sandal, der skal virke som kapellan for Ansgar menighed i Flensburg nord.

9. april: Konjunkturproblemer inden for erhvervslivet stod til debat på en erhvervsweekend på Christianslyst arrangeret af Dansk Erhvervsforening for Sydslesvig for såvel danske som tyske erhvervsfolk.

12. april: Forbundsdaysmedlem dr. Werner Gries foreslår at gøre Helgoland til eneste atomkraftområde og som hjemsted for 30 a-kraftværker med en samlet kapacitet på 39.000 megawatt.

14. april: Den »grønne« liste, som med held opstillede under kommunevalget i Nordfrisland, er gået i gang med at danne lokalafdelinger, og det oplyses, at der med henblik på landdagsvalget 1979 i nær fremtid vil blive dannet et landsforbund.

13. april: Til ny bypræsident i Flensburg vælges med 24 af ialt 43 stemmer fru Ingrid Gross, CDU. 1. vicebypræsident bliver SPD-medlemmet Heinz Dammers, mens grosserer Hans Paulsen genvælges som 2. vicebypræsident.

15. april: Daell Fonden uddeler til forskellige danske formål i Sydslesvig ialt 268.000 kr.

18. april: Det tyske Grænsefredsforbund tæl-

ler for tiden 950 enkeltmedlemmer og 232 organisationer. Formand er fhv. bypræsident Artur Thomsen, Flensburg.

19. april: Sydslesvigsk Forening i Gottorp amt har med 2692 medlemmer kunnet holde et konstant medlemstal og kan iøvrigt melde om et godt arbejdsår.

Erhvervsgymnasiet i Flensburg kan som følge af mangel på egnede lærerkræfter ikke tilbyde danskundervisning.

I det slesvigholstenske Bauernblatt skriver redaktør Karl-Heinz Freiwald, at dronningebesøget i Sydslesvig næppe vil være uden værdi for Karl Otto Meyer og hans folk forud for næste landdagsvalg. Her kan det tyske mindretal i Nordslesvig være misundeligt, men måske falder forbundspræsident Walter Scheels vej dog om ad Åbenrå og Knivsbjerg.

Skoleleder Kaj Gram Nielsen, Valsbøl, afløser overlærer Sv. E. Thomassen, Flensburg, som formand for Fælleslærerrådet i Sydslesvig.

20. april: På et møde i Århus understreger Sydslesvigsk Forenings formand Ernst Voltertsen, at målet for den danske befolkningsdel i Sydslesvig må være at underbygge sin egen identitet. Et fællesskab hvilende på en gensidig respekt må være grundlaget for vor eksistens.

I det såkaldte Euregio-område ved den tysk-nederlandske grænse mellem Rhinen, Ems og Ijssel, som bebos af 1,7 mill. indbyggere, er oprettet det første regionalparlament med 25 repræsentanter fra hver side grænsen.

22. april: Sydslesvigsk Forening oplyser, at det samlede medlemstal i hele landsdelen pr. 1. januar var opgjort til 21.418, en fremgang på 22 medlemmer i forhold til i fjor og sammenlignet med de seneste år en fortsat stabilisering.

24. april: Dansk Spejderkorps i Sydslesvig og Sct. Georgsgildet opretter et mindelegat

for afdøde rektor Svend Johannsen, som gennem mange år var korpschef for de sydslesvigske spejdere. Legatet får navnet: Svend Johannsen's – Gamle Ravn's – mindelegat, og renter af legatet uddeles til den spejder, som i årets løb har gjort sig særligt fortjent for spejdersagen og modersmålet.

26. april: Omkring 60 pct. af forældrene til elever i 1.–3. klasse ved de tyske skoler i Lindholm og Risum har afvist frisisk-undervisning for deres børn; undersøgelsen opfattes som en yderligere belastning af eleverne.

27. april: Til Duborgskolens forældrefond er der i tiden 1. december til 1. april indbetalt ialt 18.322 DM. Duborgskolens Byggefond er nu oppe på 20.443 DM og 2.050 kr.

Sydslesvigsk Vælgerforening bliver i det nye Slesvig-Flensborg amtsråd repræsenteret i 15 udvalg og kommissioner.

28. april: Sydslesvigsk Erhvervsfond, som kan fejre sit 25 års jubilæum, slutter sidste regnskabsår med en balancesum på 2.292.986 DM. I samme år er der ydet lån til et beløb på 526,400 DM. I forbindelse med jubilæet tegnedes 160 nye andele.

Der gisnes om, hvorvidt der på Wiking-Hof i Dørpsted lidt vest for Slesvig er ved at danne sig et terrorcenter for nynazistisk virksomhed. SPD i Kiellanddagen har forespurgt landsregeringen, hvad der gøres mod nazi-propagandaen, og landsregeringen har meddelt, at de neonazistiske bestræbelser følges nøje.

I. C. Møller-Fonden også kaldt »de små glæders fond« har i 1977 kunnet uddele 659 legatportioner til et samlet beløb på 140.000 DM.

29. april: Sydslesvigsk Forening i Flensborg amt har i årets løb optaget 420 nye medlemmer og tæller nu 3518 medlemmer. SSV er i amtsområdet repræsenteret i 20 kommuner med 35 mandater.

NORD FOR GRÆNSEN

1. april: Et forslag fremsat af Padborg-Krusås erhvervsråd om en dansk-tysk flyveplads nord for grænsen mødes med behersket interesse i Bov. Direktør Ingolf Nielsen, Cimber Air slog på et møde til lyd for nedsættelsen af en dansk-tysk arbejdsgruppe.

Også forretningsføreren for flyvepladsselskabet i Flensborg, Hans Callesen, betragter planerne som »teknisk vrøvl«. Det vil kræve investeringer af mellem 15 og 20 mill. DM uden at man opnår mere, end det man allerede har i den bestående flyveplads ved Skäferhus (Schäferhaus) ved Flensborg.

Direktør Åge Falkenberg, Padborg-Kruså erhvervsråd, ønsker en kraftig udvidelse af Sønderjyllands Erhvervsråd, så hver kommune eller hvert lokalt erhvervsråd får et slags departement, hvor man kan hente den fornødne rådgivning.

2. april: Den gamle By i Århus får nu en sønderjysk gade med navnet Havbogade, som foruden to restaurerede huse fra Havbogade i Sønderborg omfatter andre gamle bygninger fra sønderjyske byer.

3. april: Sparekassen Sønderjylland stifter en fond på 1 mill. kr. til støtte af kulturelle og almene formål og opgaver i Sønderjylland.

4. april: Lederen af Jugendhof Knivsbjerg, dr. Ekkehard Krüger, som kom fra Sydtyskland, tager sin afsked, efter at han i det tyske ungdomsforbund er stødt på betænkeligheder i forbindelse med sine ønsker om et mere åbent dansk-tysk samarbejde omkring et lejrskolearbejde, omfattende både danske og tyske unge. Eksperimentet blev bremsset, fordi dr. Krüger kendte for lidt til mentaliteten i grænselandet, siger formanden for ungdomsforbundet, lærer Armin Nickelsen, Tinglev.

Foruden sæde i Sønderjyllands amts økonomiudvalg sikres der Slesvigsk parti på

grundlag af fraktionssamarbejde plads i yderligere 7 udvalg og bestyrelser.

5. april: Bund deutscher Nordschleswigers hovedbestyrelse finder ikke det tyske valgresultat fra kommunevalget tilfredsstillende. Slesvigsk parti havde for ringe amtskommunal udstråling, og havde alle, der føler sig knyttet til tyskheden eller benytter de tyske institutioner, stemt på Slesvigsk Parti, burde stemmetallet have været ca. 2000 stemmer højere. Partiet opnåede 6508 stemmer, men skulle op på 8157 stemmer for at opnå endnu et mandat.

Selskabet til bevarelse af gamle bygninger i Haderslev har sikret sig et statstilskud til restaurering af Haderslevs ældste hus, Naffet 24, også kaldet »Skomagerhuset«.

7. april: Socialdemokratiet i Broager kommune, der har talt om valgfusk i forbindelse med opstillingen til kommunalbestyrelsen og nogle falske navne på en Z-liste, vil indklage indenrigsministerens afgørelse om at godkende valgresultatet til retten.

Valget førte til, at den socialdemokratiske borgmester Peter Nielsen blev fældet, efter at det socialdemokratiske flertal efter 32 års forløb gik tabt på 17 stemmers forskel til fordel for den borgerlige fløj.

I forbindelse med motorvejsarbejderne på strækningen Skovby-Christiansfeld har Haderslev museum på en mark nær Christiansdal fremdraget 17 urner, et bronzesmykke og et par skjoldbuler. Desuden er der i nærheden fundet keramik som stammer fra den romerske jernalder. Der regnes med flere udgravninger på strækningen.

Via grænseovergangene i Kruså og Padborg er der i 1977 eksporteret varer for 13,7 milliarder kr. og importeret varer for 15,9 milliarder kr. Den samlede import- og eksportmængde beløber sig til ialt 8.020.868 t. Det svarer til en femtedel af Danmarks samlede eksport og ca. 15 pct. af den samlede import.

8. april: Et af de feriehjem, der har betydet meget for sønderjyske børn, Kronprinsesse Ingrid's feriehjem i Blåvand, skal nu nedrives som følge af de skærpede brandsikringskrav. I de senere år har det været svært at nå en acceptabel belægningsprocent.

Den konservative folketingskandidat Kaj Ikast frygter, at regeringens planer om indførelse af naturgas i Danmark kan blive århundredets største fejlinvestering. I stedet bør Storebæltsbroen bygges, inden Østersøbroen etableres, for at Sønderjylland som Danmarks knudepunkt for al handel til EF-landene ikke afskæres totalt.

Den tyske Socialdienst Nordschleswigs nyetablerede udvalg for familie og ungdom kan melde om stærkt øget aktivitet. En social familievejledning kunne notere 1415 besøg og konsultationer.

En Robert Jacobsen skulptur opstillet ved Tønder svømmehal skaber debat om skulpturens hensigtsmæssighed.

10. april: Det tyske Ungdomsforbund i Nordslesvig tilslutter sig som korporativt medlem Bund deutscher Nordschleswiger.

Ungdomsforbundet, som intet oplyser om sit medlemstal, har i 1977 haft indtægter på 2.069.602 kr. Man mener i øvrigt ikke at have svigtet den tidligere leder af ungdomsgården på Knivbjerg, men man betragter alligevel hans holdning som principielt forkert.

Unge liberale fra begge sider grænsen knyttet henholdsvis til Venstres Ungdom i Danmark og Junge deutsche Demokraten, FDP's ungdomsafdeling i Slesvig-Holsten, holder en fælles konference på Sandbjerg slot.

12. april: Det tyske Ungdomsforbund i Nordslesvig vil ikke anerkende valget af lærerstuderende Paul Sehestedt som vicepræsident for den europæiske mindretalsunions ung-

domskommission. Det vil føre til en for stor økonomisk belastning.

I Padborg indvies en tilbygning til Padborg danske børnehaven samtidig med, at børnehaven kan holde 35 års jubilæum.

Fhv. amtskontorchef Jes Caspersen, træder efter 40 års formandsskab tilbage som formand for Foreningen af danske børnehaveninstitutioner i Åbenrå. Foreningen står for driften af 17 danske børnehaver, heraf 12 i Åbenrå, hvor der i 1938 kun fandtes en dansk børnehaven.

13. april: Lærerne Philipp Iwersen og Kurt Seifert udsender en slags hjemmetysk årbog, Nordschleswig '78, som blandt andet behandler diskussionen omkring et hjemmetysk opgør med fortiden.

Spejdercentret Stevninghus ved Hostrup sø udbygges for omkring 5 mill. kr. til at blive landets største spejdercenter.

Der konstateres et meget svagt fald i udlån på de tyske biblioteker i Nordslesvig fra 230.767 til 230.674. Biblioteket i Haderslev har haft en nedgang på omkring 3000 udlån.

15. april: Til afhjælpning af den sønderjyske telefonmisere skal det sønderjyske telefonnet bevilges 9 mill. kr. ekstra til anlægsmidler.

17. april: Den 79-årige malerinde Franciska Clausen, Åbenrå, har oprettet et fond, »Franciska Clausens samlinger«, hvortil foruden en del af hendes malerier og skitser er stillet 25.000 kr. til rådighed.

18. april: På et møde i København udtaler amtsborgmester Erik Jessen, at det nok har lange udsigter med EF-filosofier om at lave forskellige regioner. Sønderjylland alene skal ikke hægtes på en EF-region med blandt an-

dre Slesvig-Holsten.

20. april: Som ny leder af Jugendhof Knivsbjerg ansættes Nis-Edvin Petersen, som stammer fra Løgumkloster og i en årrække har ledet et kirkeligt ungdomsarbejde i Ditmarsken.

24. april: Kongeåfredningen bliver mindre end forudset. Ifølge en kendelse bliver der kun tale om 1000 af de ialt 5000 ha, der oprindeligt regnedes med.

26. april: Det tyske kommunalpolitiske arbejdsfællesskabs formand Hans Chr. Jepsen er absolut tilfreds med valgresultatet forudsat, at så mange af de tyske ønsker som mulig gennemføres. Som formand afløses han af gårdejer Peter Wilhelmssen, Vollerup.

I en redegørelse fra NDR-medarbejder, redaktør Thietmar Hambach, peges på, at mens Danmark til de tyske skoler i Nordslesvig betaler 75 pct. af de samlede driftsudgifter og 66 pct. til de danske skoler i Sydslesvig, betaler landet Slesvig-Holsten til de danske skoler kun 34 pct. eller 13,1 mill. DM over for Danmarks 25 mill. DM.

Med salget af »Palæet« i Graasten til hotelbrug, er livgardens vagtstyrke blevet hjemløs og må fremtidig indkvarteres på omliggende garnisoner.

28. april: Skamlingsbanken er kun til rådighed for møder af national eller folkelig karakter, fremgår det af et afslag på et ønske fra atomkraftmodstanderne om at holde et pinsestævne på Skamling.

29. april: Arbejdernes sønderjyske Landsforening afholder sit 40 års jubilæum ved en sammenkomst på Folkehjem i Åbenrå.

RETTELSE:

Majnummeret 1978, side 131. Billedteksten, 5. linie f. n.:
Ordene »inden døre« udgår.

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - Tlf. 52 25 71

Grønsejlandets liv
Grønsejlandets sang

møder De i

Jydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

De gamle jyske kreditforeninger

JYDSK GRUNDEJER-KREDITFORENING
og
NY JYDSKE KJØBSTAD-CREDITFORENING
er nu

KREDIT FORENINGEN DANMARK

Herning: Århus:
(07) 12 53 00 (06) 12 53 00

IDRÆTSHØJSKOLEN I SØNDERBORG

Højskole med lederuddannelse i gymnastik, boldspil, atletik og svømning.

Sommerkursus for kvinder og mænd 3. maj-28. juli.

Vinterkursus for kvinder og mænd 3. oktober-28. marts.

Skoleplan sendes.

Telefon (04) 42 18 48

Hans Jørgen Nielsen

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri A/S

Jernbanegade 8, Tønder, tlf. 72 15 50

Sønderjyllands Lånekasse

Nørregade 21 . Haderslev . Telefon (04) 52 66 33

Kontortid: kl. 9-12

Alt i kontorudstyr

P. J. Schmidt A/S

Vestergade 14, 6500 Vejens

Telf. (04) 54 12 26

ANDELSBANKEN

Sønderjyske afdelinger

Læs

Dannevirke

Sønderjyllands ældste blad

Jyllands Kreditforening

HADERSLEV

TELEFON NR. (04) 52 70 00

MORSØ STØBEGODS

Aktieselskabet

N. A. Christensen & Co.

Kongelig Hofleverandør

NYKØBING MORS

Selskabs- og udflugtskørsel

Ruteautomobil-Aktieselskabet

for Haderslev Amt og By

Haderslev, tlf. (04) 52 38 55

Ladelund Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

A/S Sønderjydske Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

OVE ARKIL A/S
CIVILINGENIØR - ENTREPRENØR
HADERSLEV

KREDIT FORENINGEN DANMARK

Spare- og Laanekassen for Hobro og Omegn

Sønderjysk Månedsskrifts adresse:

H. P. Hanssensvej 9, Haderslev, tlf. (04) 52 17 37.

Redaktørernes adresser:

Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder, tlf. (04) 72 18 78.

Viceskoleinspektør Chr. Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå, tlf. (04) 62 14 50.

Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev,

tlf (04) 52 17 37.

Ekspedition: Historisk Samfund for Sønderjylland. Landsarkivet.

6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 46 83. Giro 4 26 82.

Værksted for arkæologi og kulturhistorie

Studier af sønderjyske fortidsminder – Aktiv deltagelse i udgravninger – Indsamling af folkeminder – Medvirken i udstillingsarbejde.

Arbejdet ledes af mag. art. Niels Sterum.

Lange kursus: 2 måneder januar–februar, 3 måneder marts–maj, 5 måneder januar–maj.

Korte kursus juni–november.

Løgumkloster Højskole, 6240 Løgumkloster

Telf. (04) 74 33 25, kontor mandag–fredag kl. 10.30–13.00.

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

DANEBOD HØJSKOLE – ALS

3 mdr. sommer-, 5 mdr. vinterskole

Tlf. (04) 46 41 12

Mogens Hemmingsen

SØNDERBORG HANDELSSKOLE

Handelsgymnasium – Handelshøjskoleafdeling

Sdr. Landevej 30 – Tlf. (04) 42 55 25

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM $\frac{1}{2}$ · VOJENS

De fleste ta'r os for pengenes skyld

I Sparekassen træffer De folk med økonomi som speciale.

Fagfolk, som ved, hvordan man får noget ud af pengene, og som gerne vil hjælpe Dem til en god handel. Det kalder vi Sparekassens Økonomi-service.

Tal med Sparekassen, før De handler. Uanset om det gælder køb og salg af værdipapirer, eget hus eller bare almindelige daglige økonomiske spørgsmål.

De er altid velkommen!

Økonomiservice -

Spørg

SPAREKASSEN